

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛЬТЕТИ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ЎЗ МАНФААТЛАРИНИ
ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ШАХСЛАР, ҲИМОЯЧИ ВА ВАКИЛЛАР.**

Бажарди:

5380100-юриспруденция таълим йўналиши

4-босқич 403-гуруҳ талабаси

Қосимова Иқболой Неъматиллаевна

Илмий раҳбар:

катта ўқитувчи Х. К. Холиқов

НАМАНГАН - 2012

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3 -7
I БОБ. Жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва таснифи.....	8-15
1.1. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримовнинг қонунчилик тизимини модернизация ва ислоҳ қилиш юзасидан ўз асарларида билдирган фикрлари.....	8-15
1.2. Жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва таснифи...	16-22
II БОБ. Жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар.....	23-37
2.1. Жиноят процессида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг иштироки, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	23-37
2.2. Жиноят процессида жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарнинг иштироки.....	38-57
III БОБ. Жиноят процессида ҳимоячи ва вакиллар.....	58-71
Хулоса.....	72- 74
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	75-80

Аннотация

Ушбу битирув малакавий ишида жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар, ҳимоячи ва вакиллар ёритиб берилган. Тадқиқотда жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва таснифи, жиноят процессида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг иштироки, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жиноят процессида жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарнинг иштироки ва жиноят процессида ҳимоячи ва вакиллар иштирокининг ҳуқуқий жиҳатлари ўз ифодасини топган.

Кириш

Мамлакатимиз мустақиликка эришгандан кейинги ўтган сал кам 21 йил давомида жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида кенг кўламдаги ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистонда истиқлолнинг илк давридан бошлаб, демократик ҳуқуқий давлатни шакллантиришга қаратилган давлат сиёсати изчиллик билан жорий қилина бошлади. Мазкур давлат сиёсатини амалга оширишда қонун устуворлиги, ҳокимиятнинг тақсимланиши, шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларда шахс манфаатларининг устуворлиги асосий принциплар сифатида белгилаб олинди. Жумладан, Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллиги муносабати билан сўзлаган маърузасида таъкидлаганидек: - “Бугунги кунда биз ҳеч кимдан кам бўлмайдиган демократик давлат, халқимиз учун озод ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадлари билан яшар эканмиз, оила институтини янада мустаҳкамлаш, бу борада олиб бораётган ишларимизни янги босқичга кўтариш алоҳида аҳамият касб этади.

Буларнинг барчасини инобатга олган ҳолда, сизларнинг рухсатингиз билан, кириб келаётган янги - 2012 йилга юртимизда “Мустаҳкам оила йили” деб ном беришни таклиф этаман.

Янги йилга мана шундай ном беришимиз, азал-азалдан халқимиз учун муқаддас бўлмиш оилани ҳаётимиз таянчи ва суянчи, жамиятимизнинг ҳал қилувчи асосий бўғини деб қабул қилишимиз замирида, ҳеч шубҳасиз, жуда катта маъно-моҳият мужассам. Чунки, оила соғлом экан - жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан - мамлакат барқарор. Буни исботлаб, тасдиқлаб беришнинг ҳеч қандай ҳожати йўқ.

2012 йилга “Мустаҳкам оила йили” деб ном беришимиз муносабати билан давлат идоралари, нодавлат ва ижтимоий ташкилотлар, хайрия жамғармалари билан биргаликда ишлаб чиқилиб қабул қилинадиган дастурда айтилган шундай эзгу тушунча, орзу-интилишларимиз ўз ифодасини топиши лозим.

Бу ҳақда гапирганда, аввало, мамлакатимизда оила институтини ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича янгитдан қабул қилинадиган қонун, қоида ва нормаларда бугунги ва эртанги кунимизнинг талаблари акс этиши, амалдаги қонун ҳужжатларига зарур ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, бу масалага жамиятимизнинг эътиборини янада кучайтириш кўзда тутилаётганини таъкидлаш керак.

Иккинчидан, барчамиз яхши тушунамиз, мустаҳкам оила ва бахтли турмуш, авваламбор, оила қурадиган ёшларнинг ўзига, уларнинг ақл-заковати, маънавий фазилатларига, оила, жамият олдидagi ўз бурчи ва масъулиятини чуқур англаб етишига боғлиқ.

Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор этолмайди. Лекин энди пайдо бўлган, катта умид билан ҳаётга қадам қўяётган ёш оилани моддий ва маънавий жиҳатдан кенг қўллаб-қувватлаш, уларга кўмак, имтиёз ва имкониятлар яратиб бериш, аввало, уй-жой билан таъминлаш - буларнинг барчаси учун нафақат ота-оналар, биринчи навбатда, давлат ва жамиятимиз масъулдир, десак, айтиш ҳақиқатни айтган бўламиз”¹.

Президентимиз И. А. Каримовнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси” деб номланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги қилган маърузаларида мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу - қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборат эканлиги кўрсатиб ўтилди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, жиноий-ҳуқуқий соҳадаги сиёсатни такомиллаштиришда жиноят ва жиноят-

¹Каримов И.А. “Бизнинг йўлимиз - демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир”, “Хақ сўзи” газетаси, 2011 йил 8 декабрь;

процессуал қонунчилигини янада либераллаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш энг муҳим йўналишга айланди.²

Ислохотларни амалга ошириш жараёнида, суд-ҳуқуқ тизими тубдан ислоҳ этилди. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва суд ҳокимияти органлари фаолиятини такомиллаштиришнинг аҳамияти шу билан изоҳланадики, мустақил демократик суд-ҳуқуқ тизимисиз мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва маънавий муносабатлар барқарор ривожлана олмайди. Суд ҳокимияти мустақиллигини таъминланиши ва суднинг чинакам маънодаги инсон ҳуқуқлари ҳимоячисига айланиши ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш, қонун устуворлигини таъминлаш, шахс ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоясини кучайтириш аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва онгини ошириш, фуқароларни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялашда муҳим ўрин тутди³.

Шу боисдан мазкур ишда Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари билан боғлиқ ҳолда жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар, ҳимоя институти ва судларда вакиллик асосларини тадқиқ қилишга қарор қилинди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси Собиқ иттифоқ парчалангандан кейинги даврда суд тизимида суд ҳокимияти органларининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми мамлакатимиз ва хориж олимлари томонидан атрофлича илмий даражада ўрганилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам суд ҳокимияти тизими, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди фаолиятини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари юзасидан Ғ.А.Абдумажидов, У.Бозоров, З.Ф.Иноғомжонова, У.Мингбоев, М.Мирҳамидовларнинг, Ю.С.Пўлатов, М.Ҳ.Рустамбоев, У.А. Тухташева, турли даражадаги илмий-тадқиқот ишларида (ишларнинг номи адабиётлар рўйхатида берилган) ёритиб берилган.

Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар, ҳимоя институти ва судларда вакиллик асослари илмий жиҳатдан таҳлил қилинган бўлсада, бу борада биз мазкур ўрганишларни умумлаштириш асосида ёритишга уриндик ва ушбу ҳолат мазкур битирув малакавий иш мавзусининг танланишига асос бўлди.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Тадқиқотнинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикасининг процессуал қонунларни қўллашдаги ҳуқуқий асосларида учрайдиган муаммоларни илмий, назарий, амалий ва фалсафий, мантиқий жиҳатдан ўрганиб чиқиш, уларни илмий таҳлил қилиш ва чинакам одил судловни таъминлашга хизмат қиладиган таклифлар, ҳулосалар, мулоҳазаларни шакллантиришдир.

Юқоридаги мақсадларга эришиш учун тадқиқот олдида қуйидаги вазифалар қўйилган:

- Ўзбекистон Республикаси жиноят ва процессуал қонунлардаги ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар, ҳимоячи ва вакилликни кўриб чиқиб ва амалдаги қонунларни таҳлил қилиб умумий тавсиф бериш асносида қонунларни қўллаш асосларини ўрганиш;

- Ўзбекистон Республикаси жиноят ва процессуал қонунларини ҳамда юридик адабиётларни таҳлил этиш;

- ривожланган мамлакатлардаги суд тизими олий органлари тўғрисидаги қоидаларни Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан қиёсий таҳлил қилган ҳолда тегишли ҳулоса ва умумлашмаларни ишлаб чиқиш;

²Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» 2010 йил 13 ноябрь.

³Рустамбаев М. Ҳ., Тухташева У.А. Судебная власть и судебнo-правовая реформа в Республике Узбекистан: научнo-публицистическое издание – Т.: Издательство ТГЮИ, 2008. С.4

Битирув малака ишининг объекти ва предмети. Ўзбекистон Республикасида амнистия актини қўллашнинг процессуал қонучиликдаги ўрни, тадқиқотнинг объектини, мазкур фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган норматив-ҳуқуқий қоидалар унинг предметини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлатнинг ташкил топиши ҳамда қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш борасидаги фундаментал асарлари, маърузалари, инсонпарварлик руҳи билан суғорилган Конституциямиз ва миллий қонунчилигимиз билан бир қаторда умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормалари тадқиқотнинг илмий ўрганиш асосини ташкил этади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, бугунги кунда тобора юксалиб бораётган демократик мамлакатимизда чинакам ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш даврида суд ишлари соҳасида судьяларнинг мустақиллиги тамойилига қатъий риоя қилиш тамойилларидан келиб чиққан ҳолда жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар, ҳимоя институти ва судларда вакиллик фаолияти таҳлилий жиҳатдан ёритиб берилмоқда.

Ишнинг амалий аҳамияти шундаки, унда жамланган ҳулоса, тавсия ва таклифлар Ўзбекистон Республикаси жиноят ва процессуал қонунларни янада такомиллаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Тадқиқот ишининг тузилиши. Тадқиқот иши кириш, учта боб ва уларга тегишли параграфлар, ҳулоса қисмлари, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборатдир.

I БОБ. Жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва таснифи.

1.1. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримовнинг қонунчилик тизимини модернизация ва ислоҳ қилиш юзасидан ўз асарларида билдирган фикрлари.

Жамиятни янада демократиллаштириш, янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш жараёнлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи қўшма мажлисидаги нутқида келтирилган устивор йўналишлар, фуқаролик жамиятини шакллантириш, бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва инсонлар онгида демократик кадрятларни мустаҳкамлаш каби давлатнинг мунтазам равишда оғишмай бажарилиши лозим бўлган вазифаларни белгилаб берди. Бу вазифалар шунчаки дастур сифатида белгиланмай босқичма-босқич амалга оширилиши бошлаб юборилди. Йилдан-йилга Конституция асосида инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларига тааллуқли янги қонунлар ишлаб чиқилмоқда, аввал қабул қилинганларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилмоқда. Ҳуқуқни қўллаш амалиёти такомиллаштириб борилмоқда. Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини ҳимояловчи халқаро шартномаларга қўшилиб бормоқда.

Инсоннинг ривожланиш тарихи, айниқса, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масаласида ҳокимиятнинг бошқа бўғинларини Конституциявий доирадан ташқарига чиқармаслигини таъминловчи мустақил суд ҳокимиятини яратиш талабини вужудга келтирди. Мамлакатимизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида асосий омилларга, судлар ишларини ташкил этиш ва шароитларни ўзгартириш билан бирга, биринчи ўринда

шахс ҳукукини ҳимоялаш, ҳамда одил судловга бўлган имкониятни таъминлаб боришга қаратилган тартиб қоидалар ҳам киради. Хусусан, судга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ишончсизлик билан қараш каби тушунчалар аста-секинлик билан бартараф этилмоқда ва суднинг мақсади нафақат поймол этилган ҳуқуқни тиклашга, шу билан бирга кадр-қимматни ҳимоялашга қаратилганлиги тушунчаси инсонлар онгида шаклланмоқда.

Айни патда, охириги йилларда қабул қилинган қонунлар ва ўтказилган ташкилий тадбирлар ислохотнинг кўплаб мақсадлари етарли даражада таъминланмаганлигини кўрсатади, хусусан, жиноий ишларни кўриб чиқишда кўпроқ айблов томонига ёндашилаётгани, жиноят ва ҳокимият суиистеъмолчилиги натижасида жабр кўрган ҳуқуқларини тез ва самарали тарзда тиклаш кафолатини таъминлаш, зарар кўрган фуқароларга моддий тўлоқлар тўғрисидаги суд қарорларининг амалий бажарилишидир. Фуқаролар ҳукукини ҳимояқилиш услуги етарли даражада самарали ишламаяпти, кўплаб фуқаролик ва жиноий ишлар кўрилиши йиллар давомида чўзилмоқда.

Мамлакатимиз мустақил бўлгач барча соҳалар эркин равишда босқичма-босқич модернизация қилина борди. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов “Биз ўз тақдиримизни ўз қўлимизга олиб, азалий қадрятларимизга суяниб, шу билан бирга тараққий топган давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, мана шундай олижаноб интилишлар билан яшаётганимиз, халқимиз асрлар давомида орзиқиб кутган озод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этаётганимиз, бу йўлда эришаётган ютиқларимиз халқаро ҳамжамият тан олгани бундай имкониятларнинг барчасини айнан мустақиллик берганини бугун ҳаммамиз чуқур англаймиз”⁴ деб тўғри таъкидлаган эдилар. Ҳақиқатдан ҳам мустақиллик бу олий неъматдир уни фақат чин қалбдан англаш зарур.

Маънавий баркамолликка эришиш инсонни доим ўз йўлидан адашмай боришига асосий меҳанизим вазифасини ўтайди “Маънавиятнинг яна бир муҳим хусусияти одамнинг ички дунёси ва иродасини бақувват, иймон эътиқодини бутун қилишда ёрқиннамоён бўлади”⁵ дея маънавиятга тўғри баҳо берган эдилар президентимиз И.А.Каримов.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқида “Парламентимиз суд-ҳуқуқ тизимини чуқур ислоҳ қилиш ва либераллаштириш, суд ҳокимиятининг амалдаги мустақиллигини таъминлаш бўйича мамлакатимизда олиб борилаётган кенг миқёсли ишларга ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Ўтган беш йил мобайнида қабул қилинган қонунларга мувофиқ, суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар янада чуқурлаштирилди.

Шу даврда жиноий жазо тизимини либераллаштириш, амалда суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш жараёнларига катта эътибор берилмоқда. Адвокатура институти ислоҳ этилди. Суд қарорларини ижро этиш тизими, прокуратура фаолияти такомиллаштирилди, бутун суд ҳуқуқ тизимини босқичма-босқич демократлаштиришга қаратилган бошқа бир қатор чора-тадбирлар амалиётга тадбиқ этилди.

Мамлакатимизда 2008 йил 1-январдан бошлаб ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида, шунингдек, фуқароларни қамоққа олишга санкция бериш ҳукукини прокуратурадан судларга ўтказиш тўғрисида 2007 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонунлари бутун дунёда улкан қизиқиш ва эътибор уйғотди. Мазкур чора тадбирларнинг жорий этилиши билан Ўзбекистонда дунёдаги энг инсонпарвар, либерал жиноий жазо тизимларидан бири яратилди”⁶ – деб таъкидлаган эдилар. Бу каби қонунчиликларни такомиллаштирилиши инсонлар учун фойдали характерга эгадир.

⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч Т. “Ўзбекистон” 2008 й. 3 Б.

⁵ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч Т. “Ўзбекистон” 2008 й. 25 Б.

⁶ И.А.Каримов Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза) Т. “Ўзбекистон” 2010 й. 10-11 Б.

Мамлакатимизда бундан ташқари жаҳон иқтисодий инқирозига қарши курашиш муоммоси бизнинг энг долзарб муомоимизга айлантириб қарши курашни белгиловчи дастурлар қабул қила бошладик. Президентимиз И.А.Каримов “мамлакатимизда жаҳон китисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистоннинг 2009 йилда ижтимоий иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади”⁷ – деб айтган эдилар.

Айни пайтда, инқироз бўлганига қарамай мамлакатимизда ривожланиш тўхтаб қолгани йўқ. Асосий эътибор мамлакатимизни олдига қўйиб олган дастурларни амалга ошириш бўлиб бунда тўлақонли фойдага эришиб келинмоқда. Ишлаб чиқилган давлат дастурининг нечоғлик тўғри эканлигини биз барча мамлакатларда инқироз юз берганда ҳам инқироз гирдобига юз тутмаганлиги инқироз мамлакатимизни четлаб ўтганлигидан билишимиз мумкин. Вазирлар Маҳкамасида сўзлаган маърузасида давлатимиз раҳбари И.А.Каримов “Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган яна бир йўналиш мамлакатимиздаги маҳсулот эксперт қиладиган корхоналарни қўллаб қувватлаш ва рағбатлантириш, экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш бўйича қабул қилинган амалий чоралар муҳим ақамиятга эга бўлди”⁸ – деб мамлакатимиздаги йирик ва майда экспорт қилиш билан шуғулланувчи корхоналарини салоҳиятини оширишни мамлакатимиз олий даражада уддалаб келмоқдалигини билдирган эдилар.

Давлатимиз раҳбари И. А. Каримов таъкидлаганидек, “Ёшлар билан ишлаш масалалари алоҳида эътиборни талаб қилади. Биз мамлакатимизнинг истикболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётга нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканини ҳамиша ёдда тутишимиз керак”⁹.

Мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов ўз асарларида мамлакатимизни амалга ошираётгани изчил ислохотлари орқали мамлакатимизнинг банк тизими нечоғлик яхши ишлаётганининг такрорлаб “Жаҳон молиявий инқирозининг ҳар бир мамлакатга таъсири ундан, кўрилдиган зарарнинг даражаси ва кўлами биринчи навбатда шу давлатнинг молиявий иқтисодий ва банк тизимининг нечоғли барқарор ва ишончли эканига уларнинг ҳимоя механизмлари қанчалик кучли эканига боғлиқлигини исботлашга ҳожат йўқ, деб ўйлайман”¹⁰ таъкидлаган эдилар.

“Бугун биз тарихий бир даврда - халқимиз ўз олдига эзгу ва улуғ мақсадлар қўйиб, тинч-осойишта ҳаёт кечираётган, авваламбор ўз куч ва имкониятларига таяниб, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган бир замонда яшамокдамиз.

Биз ўз тақдиримизни ўз қўлимизга олиб, азалий кадриятларимизга суяниб, шу билан бирга, тараққий топган давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, мана шундай олижаноб интилишлар билан яшаётганимиз, халқимиз асрлар давомида орзиқиб кутган озод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этаётганимиз, бу йўлда эришаётган ютуқларимизни халқаро ҳамжамият тан олгани - бундай имкониятларнинг барчасини айнан мустақиллик берганини бугун ҳаммамиз чуқур англаймиз”¹¹ – мамлакатимиз президенти И.А.Каримов ўз асарларида мамлакатимиз ҳали кўп ютиқларга эришиши лозимлигини билдирганлар.

⁷ Каримов И.А. Жаҳон молиявий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўлари ва чоралари Т. “Ўзбекистон” 2009 й. 7 Б.

⁸ Каримов И.А. Асосий вазирамиз ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир (2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза) Т. “Ўзбекистон” 2010 й. 39 Б.

⁹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. - Т. 1999. 6385.

¹⁰ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: 2009 й. 22 Б.

¹¹ И.А.Каримов “Юксак маънавият -енгилмас куч” Т.2008 й. 1 Б.

Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатида сўзлаган нутқларида мамлакатимиз аҳолисини ўсиши яхшилигини таъкидлаб “Иқтисодий ислохотларни қонуний жиҳатдан таъминлашга йўналтирилган бундай ва бошқа бир қатор тадбирлар 2009-2012 йилларга мўлжалланган, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини имкон қадар камайтиришга қаратилган Инқирозга қарши чоралар дастурини самарали амалга оширишни ҳуқуқий таъминлаш, дунёдаги санокли давлатлар қаторида Ўзбекистонга иқтисодиётнинг барқарор ўсиш суръатларини сақлаб қолиш ва аҳолининг реал даромадларини ошириш имконини берди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар халқ учунлигини таъкидлаб президентимиз И.А.Каримов “Мулкни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилишни кучайтириш, мамлакатимизда ҳар томонлама бақувват мулк эгалари синфини шакллантириш, фермерлик ҳаракатини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни янада либераллаштиришни таъминлаш, тадбиркорлик, аввало кичик бизнес фаолиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш, кенг тармоқли бозор инфратузилмасини барпо этишни кўзда тутадиган қонун ҳужжатларининг бутун бир мажмуаси қабул қилинди” мулкчиликни ҳимоясини кучайтиришни мақсад қилиб қўйди¹².

“Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”¹³ деб баҳо берган эдилар мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов.

Мамлакатимиз ўз олдида буюк мақсадларни қўйган. Ҳали мамлакатимиз мустақилликка эришганига кўп бўлмасада мамлакатимиз раҳбарияти томонидан кўплаб ишлар амалга ошириб келинмоқда. “Ҳар куни ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”¹⁴ деб баҳо берган эдилар мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов.

Мамлакатимизда қабул қилиниб келинаётган қонунлар уларнинг ижроси масаласи борасида давлатимиз раҳбари И.А.Каримов “Асосий камчилик қабул қилинадиган қонунларда аксарият ўринларда анашу қонун ҳужжатларининг ҳаётга тадбиқ этилишини таъминлайдиган процессуал механизмларнинг мавжуд эмаслигида кўзга ташланади”¹⁵ деб таъкидлаган эдилар. Шу ўринда айтиш жоизки, қабул қилиб келинаётган қонунчилик баъзамиз ҳеч бир давлатнинг қонунчилигидан кам эмас, лекин уни тадбиқ этишдаги камчиликларни бартараф этиш албатта мамлакатимизни янада юксалишига олиб келади.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш учун мамлакатимизда 1999 йил “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Қонуннинг 18-моддасида Инвестицияни давлат дастури даражасига кўтарилган. Моддада “Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларида амалга ошириладиган инвестици лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастурига киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастурига киритилган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш иштирокчиларига солиққа оид ва бошқа имтиёзлар берилади. Ҳар бир алоҳида инвестиция лойиҳаси бўйича ёки умуман Ўзбекистон

¹² Каримов И.А. Асосий вазифамиз ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир (2009 йилнинг асосий якуналари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устивор йўналишларига бағишланган вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза) Т. “Ўзбекистон” 2010 й. 34 Б.

¹³ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч Т. “Ўзбекистон” 2008 й. 165 Б.

¹⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч Т. “Ўзбекистон” 2008 й. 165 Б.

¹⁵ И.А.Каримов Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза) Т. “Ўзбекистон” 2010 й. 14 Б.

Республикасининг Инвестиция дастури бўйича бериладиган имтиёзларнинг аниқ рўйхати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади”¹⁶ деб таъриф берилган.

Халқимиз жуда оғир йўлни босиб ўтди Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов Конституциянинг 17 йиллигига бағшланган тантанали маросимда “Бу йўл қандай оғир ва мураккаб бўлмасин, такрор-такрор айтаман, бизнинг миллий манфаатларимизга, асрлар давомида интилиб келган орзу-ниятларимизга тўла жавоб берадиган тараққиёт йўлидир”-¹⁷ дея халқимизни оғир кунларни бошдан кечириб ўтганини таъкидлаган эдилар.

Зеро, юртбошимизнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси” деб номланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги қилган маърузаларида мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу – қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборат эканлиги кўрсатиб ўтилди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, жиноий-ҳуқуқий соҳадаги сиёсатни такомиллаштиришда жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини янада либераллаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш энг муҳим йўналишга айланди.¹⁸

Мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу – қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш биз учун ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолмоқда.¹⁹

“Биринчи навбатда, дунё бозорида хомашё ва тайёр маҳсулотга эҳтиёжнинг тобора пасайиб боришини ҳисобга оладиган бўлсак, бундай ҳолат мамлакатимизнинг экспорт салоҳияти ва валюта тушумига салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди, албатта. Шундай муаммоларга, шунингдек, ўзимиздаги мавжуд айрим мураккаблик ва қийинчиликларга қарамадан, халқимизнинг фидокорона меҳнати эвазига эришилган 2011 йилнинг якунлари билан ҳақли равишда фахрланишимиз учун бугун барча асосларимиз бор”²⁰.

1.2. Жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва таснифи.

Жиноят процесси иштирокчилари деб жиноят судлов ишларини юритишда қонун билан белгиланган тартибда муайян бир функцияни бажаришга йўналтирилган ва қонун билан тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган давлат органлари, мансабдор шахслар

¹⁶Ўзбекистон Республикаси “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, № 1, 10-модда; 2004 йил, № 1-2, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006 йил, № 10, 536-модда)

¹⁷Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигини 17 йиллигига бағшланган тантанали маросимдаги маърузаси

¹⁸ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» 2010 йил 13 ноябрь.

¹⁹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси./ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. Қуч-адолатда Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг газетаси. № 46 (300) 16-ноябрь, 2010 йил. 2 Б.

²⁰“2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. www.yurida.uz.

ва фуқароларга айтилади. Жиноят процесси иштирокчилари назарий ва амалий жиҳатдан жиноят судлов ишларини юритишда иштирок этадиган барча процесс иштирокчиларининг қонунда белгиланган тартибдаги ваколатларини ўрганади.

Барча ижтимоий муносабатларда, жумладан ҳукукий муносабатларда иштирок этувчи шахсларни номлаш турли мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Масалан, А.П. Рыжаков ва К.Ф.Гуценколар²¹нинг фикрича процесс иштирокчиларини «субъект» деб номлаш тўғри, чунки «иштирокчи» сўзи субъектга нисбатан кенгроқ маънони англатади. «Иштирокчилар» билан «субъект» сўзларининг маъносини айрим ҳолатда таҳлил қилиш етарли натижа бермайди. Шунинг учун ҳам ҳозирда иштирокчилар билан субъект сўзларининг маъносини бир хилда тушуниш тавсия этилади»,²² дейди В.В.Вандышев. Бизнинг фикримизча, иштирокчилар жумласи мақсадга мувофиқ, чунки биринчидан, иштирокчиларнинг маъноси кенгроқ, иккинчидан ЖПКда ҳам иштирокчилар сўзи қўлланилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодекси «процесс иштирокчилари» тушунчасини кенг маънода талқин қилиб, мазкур тушунчага жиноят ишини юритишда иштирок этувчи барча шахсларни киритади. Процесс иштирокчиларидан ҳар бирининг олдида турган вазифалари ва бажараётган процессуал функцияларининг характери ва унга белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳажми кўринишида бўлиб, мазкур иштирокчининг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

Жиноят процесси иштирокчиларининг тушунчаси ва классификациясига доир масала ҳам мунозаралидир. Махсус адабиётларда ва 1959 йилда қабул қилинган Жиноят-процессуал кодексида жиноят процесси иштирокчилари тушунчасига жиноят ишида ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар киритилган. Қолган иштирокчилар эса процессдаги вазифалари ва уларга юклатилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажмидан келиб чиқиб, мазкур тушунчага киритилмаган.

В.Н.Шпилев юқорида кўрсатилган фарқлашлар қисман тўғри бўлганлиги учун процесс иштирокчиларининг у ёки бу даражада классификациялаш мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, процесс иштирокчиларининг барчаси муайян ҳуқуқларга эга бўлиб ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаради ва шунга кўра процессуал муносабатларга киришиб, процессуал фаолиятни амалга оширади. Шунинг учун ҳам жиноят ишларини юритишда иштирок этувчи барча шахсларни «процесс иштирокчилари» тушунчасига киритиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикасида илк бор нашр этилган «Жиноят процесси» дарслигининг муаллифлари «Жиноят процессининг иштирокчилари деганда жиноят процессуал фаолиятда ўз ваколатлари ва мажбуриятларини қўллаш орқали иштирок этувчи давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва жамоат бирлашмалари тушунилади» деб таъкидлашади.

Баъзи жиноят процессуал адабиётларда «жиноят процесси иштирокчилари гумон қилинувчи, айбланувчи, ҳимоячи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари, жабрланувчи ва унинг вакили билан чегараланади» деган фикрлар ҳам бор.

Жиноят ишини юритиш давомида ҳал қилинаётган масалага қараб уларнинг ҳар бири, масалан, айбланувчи ва жабрланувчи, фуқаровий жавобгар ва фуқаровий даъвогар бир биридан фарқ қилади. Лекин шу билан бирга уларни «процесс иштирокчиси» сифатида эътироф этиш учун бир умумийлик боғлаб туради. Бу умумийлик ҳар бир иштирокчининг ўзи ва вакиллари орқали қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда ифодаланади.

Шундай қилиб, юқоридаги фикрга кўра, «процесс иштирокчилари» деганда жиноят процесси давомида ўзи ёки вакиллар орқали ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя қиладиган,

²¹ Рыжаков А.П. Уголовный процесс . Учебник для вузов.-3-е..перераб.-М.: Норма, 2004. -ст 61; Уголовный процесс. Учебник для вузов. Изд. 4-ое. Перераб. и дополненное. / Под ред. К.Ф.Гуценко. –М.: Зерцало-М, 2001. С. 88-89.

²² Вандышев В.В. Уголовный процесс. Курс лекций. Учебник для вузов. -СПб.: Питер, 2002. С.44.

алоҳида процессуал мақомга эга бўлган, мазкур ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали жиноят ишининг юритилиши ва ҳал қилинишига у ёки бу даражада таъсир қила оладиган ҳамда ишнинг натижасидан манфаатдор бўлган ёки манфаатдор бўлмаган шахслар тушунилади.

Давлат идоралари ҳар доим жиноят процессуал муносабатларда процессуал фаолиятнинг ваколатли субъекти ҳисобланади ва мазкур ваколатлари орқали улар қонунда белгиланган тартибда: жиноят ишини қўзғатиш, суриштирув ва тергов ишларини олиб бориш, прокурор назоратини амалга ошириш, одил судлов вазифасини бажариш мажбуриятига, шу жумладан давлат мажбурловини қўллаш ҳуқуқига эгалар, чунки уларга исботлаш бурчи юклатилган. Судья, прокурор, терговчи ва суриштирувчи жиноят процессида давлат номидан иш юритиб, унинг манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Процесс иштирокчиларини бундай тушуниш жиноят ишида иштирок этаётган барча субъектларни процесс иштирокчилари қаторига киритиш лозим деган ҳулосани беради. Чунки ишда қатнашаётган барча субъектлар у ёки бу даражада процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар ҳамда маълум бир процессуал функцияни бажарадилар.²³

Н.А.Якубович ҳам мазкур фикрни таъкидлайди, унинг фикрича «жиноят ишини юритишда иштирок этувчи давлат идоралари ва мансабдор шахслар, фуқаролар ҳамда ишда иштирок этувчи бошқа иштирокчилар ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари ҳажмидан қатъий назар кенг маънодаги процесс иштирокчилари ҳисобланади». Чунки уларнинг барчаси ўз ваколатлари доирасида ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишлари, уларни жиноят-процессуал муносабатларнинг иштирокчиси (субъекти) қилиб кўрсатади.²⁴

М.С.Строгович процесс иштирокчиси тушунчасига таъриф бериб, жиноят процессуал фаолиятнинг субъектлари бу ўзига юклатилган ваколатлар, қонуний ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали муайян бир жиноий процессуал функцияни бажарадиган ва жиноят процессида иштирок этадиган давлат идоралари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар ҳисобланади, дейди. Гумон қилинувчи, айбланувчи, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгар жиноят процессида шахсий манфаатини, ҳимоячи, вакил ва қонуний вакил эса ҳимояси остидаги шахслар манфаатини ҳимоя қилади.

Процесснинг ҳар бир иштирокчиси жиноят процессида амалда бўлган функцияни, яъни фаолият йўналишида белгиланган вазифани амалга оширади. Мазкур функцияларнинг характери процесс иштирокчиларининг бажараётган вазифалари ва манфаатларидан келиб чиқиб белгиланади. Процесс иштирокчилари амалга ошираётган функциялардан келиб чиқиб қўйидаги гуруҳларга бўлинади.

Жиноят ишини юритишга маъсул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар: суд (судья), прокурор, терговчи, тергов бошқармаси, бўлими, тергов гуруҳи бошлиғи ва унинг ўринбосари, суриштирув органи, суриштирув органининг бошлиғи ва суриштирувчи киради. Чунки фақат улар ҳуқуқ нормасидаги процессуал мажбурлов чораларини қўллайди, жиноят ишини қўзғатади, суриштирув ва дастлабки тергов фаолиятини амалга оширади, жиноят ишларини суд мажлисларида муҳокама қилади, судланувчини айбдор деб топиб, Республика номидан ҳукм чиқаради, ҳукмларнинг қонунийлиги, адолатлилиги ва асослантирилганлигини текширади ҳамда алоҳида тоифадаги ишларни юритади.

Жиноят процессида гумон қилинувчи ёки айбланувчиларнинг шунингдек, жиноят натижасида жисмоний, моддий ва маънавий зарар етказилган шахслар (жабрланувчилар) ҳамда жиноят ишини ҳал қилишда у ёки бу даражада мулкӣ зарар кўрган шахслар (фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгар) нинг шахсий манфаати билан боғланган. Жиноят процессида иштирок этувчи фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини самарали ҳимоя қилиш мақсадида жамоат бирлашмаларининг вакиллари қатнашишига йўл қўйилади. Бу иштирокчилар ичида ҳимоячи муҳим ўрин тутди.

²³ Уголовный процесс. Учебник /Александров А.С., Ковтун.Н.Н., Поляков М.П., Сереброва С.П.; Науч.Ред. В.Т.Томин. - М.: Юрайт-Издат, 2003. С.104.

²⁴ Якубович Н.А. Вопросы борьбы с преступностью. -М.: 1991. С. 68-69.

Юқорида санаб ўтилган барча иштирокчилар навбатдаги гуруҳни ташкил қилиб, Ўзбекистон Республикаси ЖПКда «Жиноят процессида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар. «Ҳимоячилар ва вакиллар» деб аталади (ЖПКнинг 45-64 моддалари).

Иштирокчиларнинг яна бир гуруҳига жамоат бирлашмалари ва уларнинг вакиллари қиради. Процессуал фаолиятда уларнинг фикрини ҳисобга олиш давлат идоралари олдида турган вазифаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Шунингдек, процессуал фаолиятга жиноят судлов ишларини юритиш вазифаларини амалга оширишда ёрдамчи, яъни ташкилий-техник функцияни бажарувчи шахслар (таржимон, мутахассис, суд котиби) ёки исботлашга қўмаклашувчи шахслар (ҳолислар ва экспертлар) жалб қилинади. Санаб ўтилган иштирокчилар битта номга бирлаштирилиб «Жиноят процессида иштирок этувчи бошқа шахслар» деб юритилади (ЖПКнинг 65-75 моддалари).

Шунингдек, процесс иштирокчиларига жиноят иши юритувига алоҳида процессуал ҳужжат орқали жалб қилинади, ўзи ёки вакили орқали манфаатларини ҳимоя қилиш учун муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган шахслар қиради. Улар қаторига гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, ҳимоячи, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгар ҳамда уларнинг вакиллари киритиш мумкин.

Жиноят процесси иштирокчиларининг мавқеини белгилаш ва муҳофазасини таъминлашга қонунларни такомиллаштириш орқали эришилади. Масалан, жиноят процессига ярашувчилик институтини киритилиши жабрланувчининг мавқеини ошишига хизмат қилди. Ҳозирги кундаги муҳим вазифалардан бири гувоҳнинг муҳофазасини халқаро талабларга мослаштиришдир.

Юқоридаги фикрларга кўра жиноят судлов ишларини юритиш иштирокчиларини қуйидагича классификация қилиниши мумкин.

1. Жиноят ишини юритишга маъсул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар: а) суд (28-модда); б) прокурор (33-модда); в) терговчи (35-модда); г) тергов бошқармаси, бўлими, бўлинмаси, гуруҳи бошлиғи ва унинг ўринбосари (37-модда); д) суриштирув органлари (38-модда).

2. Жиноят процессида ўз моддий, маънавий ва шахсий манфаатларини ҳимоя қиладиган иштирокчилар: а) айбланувчи (45-модда); б) гумон қилинувчи (46-модда); в) жабрланувчи (54-модда); г) фуқаровий даъвогар (56-модда); д) фуқаровий жавобгар (58-модда).

3. Ўзгалар манфаатини ҳимоя қиладиган иштирокчилар: а) ҳимоячи (49-модда); б) қонуний вакил (60-модда); в) вакиллар (62-модда).

4. Жамоатчилик номидан иштирок этувчи жамоат бирлашмалари, жамоалар ва уларнинг вакиллари: а) жамоат айбловчилари (43-модда); б) жамоат ҳимоячилари (44-модда).

5. Жиноят судлов ишларини самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи иштирокчилар: а) гувоҳ (65-модда); б) эксперт (67-модда); в) таржимон (71-модда); г) ҳолис (73-модда); д) мутахассис (69-модда); е) суд котиби (32-модда).

Амалдаги Жиноят-процессуал кодексида белгиланган жиноят процесси иштирокчиларнинг классификацияси билан келишиб бўлмайди.

1. Жиноят процессида ўз моддий ва шахсий манфаатга эга бўлган иштирокчилар учинчи гуруҳда, яъни жамоатчилик номидан иш кўрувчи иштирокчилардан кейин қўйилган.

2. Жиноят процессида ўз моддий ва шахсий манфаатга эга бўлган иштирокчилар гуруҳига ҳимоячилар ва вакиллар ҳам қўшиб қўйилган (5-боб).

3. Суд мажлиси котиби жиноят ишини юритишга маъсул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар гуруҳига киритилган. Ваҳоланки, у жиноят судлов ишларини юритиш самарадорлигини оширишга ёрдам берадиган иштирокчилар гуруҳига қиради.

Жиноят процессининг ҳар бир иштирокчиси жиноят судлов ишларини юритишда фақат битта функцияни адо этади. Масалан: одил судлов функциясини – суд; тергов

функциясини - суриштирувчи, терговчи, прокурор; айблов функциясини – жабрланувчи, прокурор; химоя функциясини – химоячи, вакил, қонуний вакил; қўшимча функцияни - фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар; ёрдамчи функцияни - гувоҳ, ҳолис, таржимон, эксперт, мутахассис ва суд котиби.

Шундай қилиб, жиноят процессининг иштирокчилари ўз ваколатлари доирасида жиноят судлов ишларини юритиш вазифаларини бажаришга хизмат қилади.

II БОБ. Жиноят процессида ўз манфаатларини химоя қиладиган шахслар.

2.1. Жиноят процессида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг иштироки, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Жиноят процессида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ўз манфаатларини химоя қилиш ҳуқуқига эга бўлган асосий иштирокчилар ҳисобланади.

ЖПКнинг 47-моддасида «гумон қилинувчи жиноят содир этгани тўғрисида маълумотлар бор бўлсада, бу маълумотлар уни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш учун етарли бўлмаган шахсдир» деб кўрсатилган. Бундан ташқари жиноят содир қилишда гумон қилиниб ушланган шахс ҳам гумон қилинувчи сифатида эътироф этилади.²⁵

Шахсни гумон қилинувчи сифатида ушлаб туриш асослари ЖПКнинг 221-моддасида белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардир: шахс жиноят устида ёки бевосита уни содир этганидан кейин қўлга тушса; жиноят шохидлари, шу жумладан жабрланувчилар уни жиноят содир этган шахс сифатида тўғридан тўғри кўрсатсалар; унинг ўзида ёки кийимида, ёнида ёки уйида содир этилган жиноятнинг яққол излари топилса; шахсни жиноят содир этишда гумон қилиш учун асос бўладиган маълумотлар мавжуд бўлиб, у қочмоқчи бўлса ёки доимий яшайдиган жойи йўқ ёхуд шахси аниқланмаган бўлса.

Милиция ёки бошқа суриштирув органининг ходими, шунингдек муомалага лаёқатли ҳар қандай шахс юқорида кўрсатилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, жиноят содир этишда гумон қилинган шахсни ушлаш ва яқин орадаги милиция муассасасига ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб келишга ҳақлидир.

Шахсни гумон қилинувчи сифатида эътироф этишнинг процессуал акти ушлаб туриш баённомаси ёки жиноят ишида гумон қилинувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарор ҳисобланади.

Шахсни гумон қилинувчи сифатида жиноят ишига жалб қилиш тўғрисида суриштирувчи, терговчи, прокурор қарор чиқаради.

Гумон қилинувчи сифатида шахс жиноят процессининг дастлабки тергов босқичида ўн суткадан ошмаган муддатда иштирок этади.

²⁵ Сеитназаров К.Р. Принцип состязательности в уголовном процессе (по материалам судов Республики Каракалпакстан): Автореферат диссертации канд. юрид. наук. – Киев: 1993. С. 5.

Гумон қилинувчининг ҳимояланиш ҳукукидан фойдаланиш имкониятларини билиш учун аввало унинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини таҳлил қилиш лозим.

Гумон қилинувчи: ўзининг нимада гумон қилинаётганлигини билиш; ушланганидан кейин йигирма тўрт соатдан кечиктирмай сўроқ қилинишини талаб қилиш; ўзига нисбатан қўйилган гумон ҳусусида ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатувлар бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; у гумон қилинувчи деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор унга маълум қилинган пайтдан ёки у ушланган пайтдан бошлаб ҳимоячи олиш ва сўроқ тугагандан кейин у билан холи учрашиш; ҳуқуқларини ҳимоя қилишни шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим этиш; суриштирувчи ёки терговчининг руҳсати билан тергов ҳаракатларида иштирок этиш; суриштирувчининг терговчининг, прокурорнинг ва суднинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят бериш ҳуқуқларига эгадир.

Гумон қилинувчи: суриштирувчи, терговчи ва прокурорнинг чакирувига биноан ҳозир бўлиши; суриштирувда ва дастлабки терговда иштирок этишдан бош тортмаслиги; ҳақиқатни аниқлашга далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва қонунга ҳилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслиги; суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг гувоҳлантириш, эксперт текшируви учун намуналар олиш, экспертиза ўтказиш учун тиббий муассасага жойлаштириш тўғрисидаги қарорлари ва ЖПКда назарда тутилган бошқа процессуал қарорлар ижро этилишига тўсқинлик қилмаслиги; ишни тергов қилишда тартибга риоя этиши шарт.

Аммо мазкур ҳуқуқ ва мажбуриятлар рўйхати тўлиқ эмас. Гумон қилинувчининг тергов ҳаракатларини ўтказишдаги бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари ушбу тергов ҳаракатларини ўтказиш белгиланган моддаларда назарда тутилган.

Суриштирувчи, терговчи гумон қилинувчига фақат ЖПКнинг 48-моддасида кўрсатилган ҳуқуқларинигина эмас, балки тергов ҳаракатларини бажариш чоғидаги қонунда кўрсатилган бошқа ҳуқуқларини ҳам тушунтириши шарт.

Гумон қилинувчининг қайси жиноятни содир этишда гумон қилинаётганини билиш ҳуқуқи шу билан кафолатланадики, ушланганлик тўғрисидаги баённомада ушлаб туриш асослари ва сабаблари кўрсатилади, ушланганнинг тушунтиришлари ёзилади, баённомага ушланган шахс имзо чекади; эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисидаги қарорда мазкур шахс содир этган деб гумон қилинган жиноят кўрсатилган бўлиши лозим; сўроқ олдидан гумон қилинувчига у қандай жиноятни содир этишда гумон қилинаётгани эълон қилингани ҳақида сўроқ қилиш баённомасида қайд этилади.²⁶

Гумон қилинувчи томонидан кўрсатувлар берилиши унинг бурчи деб ҳисобланиши мумкин эмас. Бу жиҳатдан гумон қилинувчи айбланувчига тўлиқ тенглаштирилади. Уни сўроқ қилиш айбланувчини сўроқ қилиш қоидалари асосида олиб борилиши лозим. Чунончи, гумон қилинувчи ушланганлиги ёки унга эҳтиёт чоралари танланиши билан боғлиқ ҳолатлар тўғрисида кўрсатув беришни рад этиш ва била туриб ёлғон кўрсатув берганлик учун жавобгарликка тортилмайди.

Процессуалист олимлар ўртасида бошқача фикрлар ҳам мавжуд. Уларга кўра, айбини бўйнига олиб келган шахсга процессуал маънода гумон қилинувчи деб қаралиши мумкин эмас. Унга айблов эълон қилиш (башарти бунинг учун етарли асослар бўлса) ёхуд тушунтириш хати олиб, сўнгра уни гумон қилинувчи сифатида тан олиш ва сўроқ қилиш керак.

ЖПКнинг 213-моддасига кўра, гумон қилинувчига нисбатан процессуал мажбурлов чораси сифатида ушлаб туриш қўлланиши мумкин. Ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни унинг жиноий фаолияти билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетиши, далилларни яшириши ёки йўқ қилиб юборишининг олдини олиш мақсадида қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир. МДХ давлатлари ЖПКларида, жумладан Украина Республикаси ЖПКнинг 221-моддаси, Қозоғистон

²⁶ Жиноят процесси. Махсус қисм. / З.Ф. Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. -Т.: ТДЮИ, 2003. 64-65 Б.

Республикаси ЖПКнинг 94-моддаси, Беларус Республикаси ЖПКнинг 108-моддаси 1-қисми, Қирғизистон Республикаси ЖПКнинг 132-моддаси ва Молдавия ЖПКнинг 160-моддаси 1-қисмида ҳам юқорида тилга олинган асослар бўйича гумон қилинувчига нисбатан ушлаб туриш чораси қўлланилади.

Ушлаб туриш муддатлари МДХ давлатлари қонунчилигида чекланган: одатда у 48-72 соатни ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 226-моддасига кўра гумон қилинувчини етмиш икки соатдан ортиқ муддат ушлаб туриш мумкин эмас. Демак, ушлаб туриш муддатлари жаҳон андозаларига унчалик мос келмайди.

Айбланувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган ЖПКнинг 45-моддаси мазмунига кўра айбланувчи айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида қарор чиқарилган шахсдир. Айбланувчи процесс иштирокчиси сифатида дастлабки тергов босқичида пайдо бўлади.²⁷ ЖПКнинг 81-моддасига кўра айбланувчи маълумотлар манбаи сифатида ва унга нисбатан эҳтиёт чоралари ҳамда қонунда белгиланган процессуал мажбурлов чоралари қўлланиши мумкин бўлган, шунингдек суд томонидан жазо қўлланиши мумкин бўлган шахс сифатида намоён бўлади.

Шахсни айбланувчи деб эътироф этиш тўғрисида ЖПКнинг 361-моддаси тартибда терговчи ёки прокурор қарор чиқаради.

Айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарорда: айбланувчи тариқасида жалб этилаётган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, туғилган куни, ойи ва йили; айбловнинг мазмуни, шахснинг зиммасига қўйилаётган жиноят ҳодисаси, у содир этилган жой, вақт ва бошқа муҳим ҳолатлар баёни; жиноят кодексининг ушбу жиноятни назарда тутган моддаси, қисми, банди акс эттирилиши лозим.²⁸

Агар жиноят кодексининг турли моддалари, қисмлари ёки бандларида назарда тутилган бир неча жиноятни содир этишда айбланганда, бу жиноятлар ҳар бирининг моҳияти ва юридик тавсифи алоҳида кўрсатилиши керак. Қарорнинг хулоса қисмида мазкур шахсни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисида тўхтамга келинганлиги ифодаланиши лозим.

Аммо шахсни айбланувчи деб эътироф этиш унинг айбдорлигидан далолат бермайди. ЖПКнинг 362-моддаси мазмунига кўра, унинг 83,84-моддалари 1 ва 4-қисмларида назарда тутилган ҳолатларда жиноят иши тугатилиб, айблов бекор қилинади. Шунингдек, прокурор судда айбловдан воз кечиши ёки суд оқлов ҳукми чиқариши мумкин. Шахсни айбланувчи деб эътироф этиш қуйидаги процессуал оқибатларга олиб келади:

а) айбланувчи ўзининг нимада айбланаётганлигини билади ва ўзининг процессуал ҳуқуқларини амалга ошириш орқали ўз қонуний манфаатларини ҳимоя қилади;

б) жиноят процессида иштирок этувчи мансабдор шахс томонидан иш бўйича айбланувчининг ҳуқуқлари тушунтирилиши ва уларни амалга оширилиши таъминланиши зарур;

в) айбланувчига маълум процессуал мажбуриятлар юкланади;

г) айбланувчига нисбатан ЖПКда белгиланган тартибда процессуал мажбурлов чоралари қўлланилиши мумкин.

Қуйида айбланувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига тўхталиб ўтамыз.

1. ЖПКнинг 361, 379, 397, 467- моддаларида назарда тутилган ўзининг нимада айбланаётганлигини билиш ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ давлат органларининг шахсни айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиш ҳақидаги қарорда айблов хулосасида шахсни нимада айбланаётганлигини кўрсатиши, айблов ҳукмида эса шахс қандай қилмишни содир этишда айбдор деб топилганлиги ва жиноят қонунининг қайси моддаларида белгиланган жазога мустақид қилинишни кўрсатиш мажбурияти орқали

²⁷ Комментарий к Уголовно - процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В.В. Мозякова. -М.: Экзамен, 2002. С. 259.

²⁸ Жиноят процесси. Махсус қисм./ З.Ф. Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. -Т.: ТДЮИ, 2003. 70 Б.

таъминланади. ЖПКнинг 362-моддасига мувофиқ эса, тергов жараёнида айблов ўзгартирилса, тўлдирилса ёки тугатилса, у ҳақда айбланувчи хабардор этилади. Айбланувчининг ушбу ҳуқуқи унга исботлаш жараёнида фаол иштирок этиши учун замин ҳозирлайди. «Ўзининг нимада айбланаётганлигидан етарлича хабардор бўлмаган айбланувчи амалда айбловга қарши ўз фикрларини қарама қарши қўйиш имкониятидан маҳрумдир».²⁹

2. ЖПКнинг 64, 110, 111, 361, 435-моддаларига асосан, ўзига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтиришлар бериш ҳуқуқи. Мазкур ҳуқуқни амалга ошириш учун терговни олиб боровчи шахс ва суд айбланувчига айбловнинг моҳиятини тушунтириши ва уни қонунда белгиланган тартибда ҳамда муддатларда сўроқ қилиши лозим.

Сўроқни ўтказишда шахсларнинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавфли бўлган ёки уларнинг шаъни ва кадр-қиммати камситувчи хатти-ҳаракатлар содир этиш; зўрлик, пўписа қилиш, алдаш ва қонунга хилоф бошқа йўллар билан кўрсатув, тушунтириш, хулосалар олишга эришиш; тунги вақтда, яъни кеч соат 22⁰⁰ дан эрталаб соат 6⁰⁰ гача тергов ҳаракатлари олиб бориш тақиқланади (кечиктириб бўлмайдиган ҳолатлар бундан мустасно).³⁰

Кўрсатув бериш айбланувчининг ҳуқуқи, мажбурияти эмас. Бироқ бу айбланувчининг рост ёки ёлғон жавоб беришига қонун бефарқ қарабини билдирмайди. Содир этилган жиноят тўғрисида ҳаққоний кўрсатув бериш, қилмишдан пушаймон бўлиш жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланади.³¹

3. Ўз она тилидан, таржимон хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи. Мазкур ҳуқуқ ЖПКнинг 71,99-моддаларида қафолатланган бўлиб, айбланувчини сўроқ қилишдан олдин унинг қайси тилда кўрсатув бериши аниқланади. Агар судланувчининг она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи бузилган бўлса, ЖПКнинг 487-моддаси 7-бандига кўра ҳукмнинг бекор қилинишига сабаб бўлади.

4. Ҳимоячига эга бўлиш ва у билан ҳоли учрашиш ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ жиноят ишида ҳимоячининг иштирок этиши, қонунда кўрсатилган ҳолларда юридик ёрдамнинг бепул кўрсатилиши (ЖПКнинг 49,50,51,52-моддалари), ҳимоячи билан учрашиш вақтининг чекланмаслиги (ЖПКнинг 53-моддаси) билан қафолатланади.

5. Илтимосномалар бериш ва рад қилиш ҳуқуқи. Айбланувчи ишнинг ҳар қандай босқичида илтимосномалар бериши, шунингдек, процесс иштирокчиларини рад этиши мумкин.

Айбланувчининг илтимосномалар бериш ва рад қилиш ҳуқуқи – унинг исботлаш жараёнидаги иштирокининг шакллари билан бири ҳисобланади. Қонунда айбланувчининг қандай масалалар юзасидан илтимосномалар бериши лозимлиги қайд этилмаган. Илтимосномалар исботлаш жараёнида юзага келган ва иш бўйича ҳақиқатни қарор топтиришга хизмат қилувчи турли масалалар юзасидан берилиши мумкин. Илтимосномаларнинг асоссиз қондирилмаслиги нафақат айбланувчи манфаатларига, балки жиноят судлов ишлари манфаатларига ҳам жиддий путур етказиши мумкин.³²

6. Далиллар тақдим этиш, терговчининг рухсати билан тергов ҳаракатларида иштирок этиш ҳуқуқи. Терговни олиб боровчи шахс айбланувчига далиллар тақдим этиши учун зарур шароитларни яратиш бериши, лекин бу далилларни баҳолашга эса танқидий ёндашиш лозим. Айбланувчининг тергов ҳаракатларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳам жиноят ишини юритишга масъул бўлган органлар томонидан таъминланади ва у айбланувчи ҳуқуқларини қўшимча қафолатлашга хизмат қилади.

²⁹ Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно-практическое пособие. -М.: Проспект, 2000. -ст. 40–63

³⁰ Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В.В. Мозякова. -М.: Экзамен, 2002. -ст 132.

³¹ Якупов Р.Х. Уголовный процесс. Учебник для вузов. -М.: Зерцало, 1998. С.109.

³² Кобликов А.С. Уголовный процесс. Учебник. -М.: Спарк, 2000. С.152.

7. Дастлабки тергов тамом бўлгандан кейин ишнинг барча материаллари билан танишиш ва ундан керакли маълумотларни ёзиб олиш ҳукуки.

2008 йил 1 январдан бошлаб фуқаролар ҳуқуқларининг фақат суд томонидан чекланиши институтининг жорий этилиши ҳатто энг хавфли жиноятларни содир этишда гумон қилинувчиларга ҳам уларга айблов эълон қилингунга қадар, айбланувчиларга эса – уларга нисбатан айблов эълон қилиниб, эҳтиёт чораси тарзида қамоққа олингандан сўнг, судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Айбланувчи дастлабки тергов тамомлангандан кейин йиғилган барча далиллар билан танишиш ҳуқуқига эга. Уларга бу ҳуқуқлари тушунтириляётганда танишиш учун берилган жиноят ишининг барча материаллари тикилган ва рақамланган кўринишда бўлади. Гумон қилинувчига келсак, унга бундай ҳуқуқ берилмаган. У иш материаллари билан фақат айбланувчи деб эътироф этилса, тергов тугаганидан кейин танишиши мумкин.

Шу ўринда ҳимоя доираларини кенгайтиришга хизмат қилувчи, гумон қилинувчиларнинг айблов эълон қилингунга қадар, айбланувчиларнинг айблов эълон қилинганидан кейин жиноят ишининг барча материаллари билан танишиши тўғрисидаги қонданинг амалдаги ЖПКда мустақамланиши мақсадга мувофиқдир. Гумон қилинувчи ёки айбланувчига ўзининг асосланмаган ва ноқонуний қамоққа олинганлиги устидан шикоят қилиш имконияти яратилади ва улар шикоятларнинг кўрилиши натижасидан қатъи назар, қамоққа олинишига қадар йиғилган жиноят ишининг барча материаллари билан танишиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Гумон қилинувчи ва айбланувчи тергов ишларининг барча материалларини билмайди, лекин ҳимоячи ишнинг барча материаллари билан таниш бўлса, айбланувчи ва гумон қилинувчи билан холи учрашиш вақтида уларни муҳокама қилишни ҳеч ким тақиқлай олмайди. Ҳимоячи айбланувчи билан учрашувда ўзига иш материаллари билан танишиши орқали маълум бўлган маълумотларни билдириш имкониятига эга. Устига устак, у айбланувчи билан баъзи ҳолатларни аниқлаштириб олиш заруратини назарда тутсак, бу табиий ҳол ҳисобланади.³³ Бунда дастлабки тергов ва суриштирув сирлари ошкор бўлиб, гумон қилинувчи ва айбланувчини сўроқ қилиш тактикасидан асар ҳам қолмайди, аммо «томонларнинг ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилиш ва бошқа томонларнинг фикрлари юзасидан баҳслашиш учун процессуал воситаларнинг тенглиги»³⁴ таъминланади. Ҳимоячи ўз вазифасини амалга ошириши муносабати билан билган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас (бу тақиқ мижозга нисбатан амал қилмайди). Бинобарин, тергов органи ҳақиқатдан ҳам асос бўладиган етарли объектив далиллар тўплаган бўлса, айбланувчини иш материаллари билан таништиришдан чўчимаслиги керак. Бу терговчига яна бир бор иш бўйича терговни тўла, ҳар томонлама, ҳолисона ўтказиш ва айб эълон қилиш пайтида бунинг учун тўла асосга эга бўлиш мажбуриятини юклаб, масъулиятини оширади.³⁵

Бундан ташқари айбланувчининг терговчи ёки прокурор томонидан жиноят ишининг тугатилганлигига норозилик билдириш ва суд муҳокамасини ўтказишни талаб қилиш; ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича биринчи инстанция ва апелляция инстанцияси судининг мажлисларида, суднинг рухсати билан кассация ва назорат инстанцияси судининг мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар бериш; суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иш бўйича келтирилган протестлар, апелляция ва кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътироз билдириш ҳуқуқлари мавжуд.

³³ Саркисянц Г.П. Участие защитника в уголовном процессе. –Т.: Ўзбекистон, 1971. С. 39.

³⁴ Колоколов Н.А. Защита интересов жертв преступлений: возможные пути совершенствования процессуального закона. //Юрист. -1999. -№2. –ст.49.

³⁵ Тўлаганова Г.З. Жиноят процессида ҳимоячининг иштироки. –Т.: ТДЮИ, 2005..46 Б.

Қонунда айбланувчининг: терговчи ва прокурорнинг чақирувига биноан ҳозир бўлиш; дастлабки терговда иштирок этишдан бош тортмаслик; ҳақиқатни аниқлашга ҳалақит бермаслик; далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва қонунга ҳилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслик; гувоҳлантириш; эксперт текшируви учун намуналар олиш; экспертиза ўтказиш учун тиббий муассасага жойлаштириш тўғрисидаги ва ЖПКда назарда тутилган бошқа процессуал қарорлар ижро этилишига тўсқинлик қилмаслик; ишни тергов қилишда тартибга риоя этиш каби мажбуриятлари белгиланган.

Жиноят процессида ҳимоя ҳуқуқи субъектларидан яна бири судланувчидир.

Судланувчи қуйидаги ҳуқуқларга эга: биринчи инстанция ва юқори инстанция суди мажлисларида иштирок этиш, рад қилиш, суд ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят қилиш, илтимосномалар қилиш ва далиллар тақдим этиш, суд мажлиси баённомаси билан танишиш, иш бўйича келтирилган протестлар, апелляция, кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш, охириги сўз билан чиқиш ҳуқуқига эга.

Судланувчининг мажбуриятлари қуйидагича: суд чақирувига биноан ҳозир бўлиш; суд муҳокамасида иштирок этишдан бош тортмаслик; ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслик; танланган эҳтиёт чоралари талабларини бажариш; суд ажримларининг ижро этилишига тўсқинлик қилмаслик; суд мажлисида тартибга риоя этиши шарт. Агар судланувчи узрсиз сабабларга кўра суд мажлисига келмаса, ЖПКнинг 262-264 моддаларда назарда тутилган асосларда ва тартибда мажбурий равишда келтирилиши мумкин.

Судланувчининг процессуал мақоми ЖПКнинг биринчи инстанция судида иш юритиш тартиби белгиланган 10-бўлимида кўрсатиб ўтилган.

ЖПКнинг 410-моддаси мазмунига кўра биринчи инстанция судида жиноят иши судланувчининг иштирокида кўрилиши шарт. Судга келмаган судланувчи мажбурий келтирилиши ёки унга нисбатан эҳтиёт чорасини қўллашга ёки уни ўзгартиришга олиб келиши мумкин. ЖПКнинг 410-моддасига кўра фақатгина икки ҳолат бўйича иш судланувчининг иштирокисиз кўрилиши мумкин.

Судланувчининг таъминланиши лозим бўлган энг муҳим ҳуқуқларидан бири суд музокарасида иштирок этиш ва охириги сўз билан чиқиш ҳуқуқидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг «Ҳимоя ҳуқуқини таъминловчи қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида»ги 1996 йил 20 декабрь қарорининг 17-бандида «судланувчининг адвокати бўлмаган ҳолда уни суд музокарасида иштирок этишига имконият яратмаслик, шунингдек, охириги сўздан маҳрум этиш жиноят-процессуал қонунни жиддий бузиш ҳисобланади»³⁶, деб таъкидланган.

ЖПКнинг 24-моддасида гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи ҳимояланиш ҳуқуқига эга эканлиги ушбу иштирокчилар ҳуқуқларининг асосий кафолатларидан биридир.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасидаги гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиш учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имкониятга эга бўлишига қаратилган чора-тадбирлар кўриш мажбурияти орқали таъминланади.³⁷

Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлаш жиноят процессида ҳимоя функциясини келтириб чиқаради. Хўш жиноят процессида ҳимоянинг моҳияти нима? Унинг ҳуқуқий асослари нимадан иборат? Жиноят процессида ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш аввало умуминсоний кадриятларга бориб тақалади.

1948 йил 10 декабрда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»да шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жумладан жиноят ишларини

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997 й., 1-ж. -Т.: Шарқ, 1997. 89 Б.

³⁷ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. -Т.: Адолат, 2000. 38 Б.

юритишда ҳам ҳимоя ҳукуқини таъминлашга оид бир қанча нормалар белгиланган. Жумладан, мазкур декларациянинг 8-моддасида «Ҳар бир инсон, мабодо унинг конституция ёки қонун бериб қўйган асосий ҳуқуқлари бузилгудек бўлса, нуфузли миллий судлар томонидан ўз ҳуқуқларини самарали тарзда тикланиши ҳуқуқига эгадир»,³⁸ деб белгиланган. Шунингдек, декларациянинг «Ҳар бир инсон, унинг ҳуқуқлари ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбнинг нечоғли асосланганлигини аниқлаш учун, батамом тенглик асосида, ўз иши ошкора, адолатнинг барча талабларига риоя этилиб, мустақил ва ҳолис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эгадир», деб қайд этилган. 10-моддасида «Ҳеч ким инсоннинг шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашishi, инсоннинг уй-жойи дахлсизлигига, унинг хатларидаги сирларига ёки ор-номуси ва шаънига ўзбошимчалик билан тажовуз қилиши мумкин эмас. Ҳар бир инсон ана шундай аралашishi ёки ана шундай тажовуздан қонун йўли билан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир»³⁹, деб белгиланган. 12-моддасида жиноят ишларини юритишда ҳимоя ҳукуқини таъминлашга оид нормалар ўз аксини топган.

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини эътироф этиб, уларга амал қилишини билдирди. Жумладан, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси ратификация қилиниб, миллий қонунчилигимизда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари, меъёрлари ўз аксини топди.

Мазкур умуминсоний кадриятлар аввало мамлакатимизнинг асосий қонуни бўлмиш Конституциянинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар белгиланган 7-бобида ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида «жиноят содир этганликда айбланган ҳар бир шахснинг иши судда, қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади», дейилиши ҳимоя ҳуқуқининг олий даражада таъминланганлигини билдиради.

Конституциянинг 116-моддасида эса айбланувчининг ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиши, тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатлари белгиланган.

Жиноят ишларини юритиш жараёнида юридик ёрдам олиш ҳуқуқи жиноят процессининг ҳар қандай босқичида кафолатланади.

Ҳимоя ҳуқуқи уни амалга оширишни кафолатланиши билан ҳақиқий ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлади. ЖПКнинг 24-моддасида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларини тушунтириб бериши ҳамда у ўзига қўйилаётган айбловдан ҳимояланиш учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имкониятга эга бўлишига қаратилган чора-тадбирлар кўриш мажбурияти юклатилганлиги жиноят-процессуал қонунчилигимизда ҳимоя ҳуқуқини таъминлашга қаратилган муҳим кафолатдир.

Ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

1) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи жиноят процессининг иштирокчиси сифатида процессуал ҳуқуқлар доирасига эга бўлиб, уларга қўйилган айбловдан ҳимояланиш учун ўзини-ўзи муваффақиятли идора қилиш ва қонуний манфаатларини ҳимоя этишга имкон беради;

2) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ҳимоячи ёрдамидан фойдаланиши, ҳимоячининг иштироки зарур бўлган баъзи ҳолларда бу ёрдамни қонун асосида бевосита олиши мумкин;

3) суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчига унинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиришга мажбур бўлиб, уларга ҳимояланиш манфаатларини, шахсий ҳуқуқ ва моддий ҳуқуқини идора қилиши учун шароитлар яратиб беришлари лозим;

4) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи шахснинг шахсий ва моддий

³⁸ Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси. -Т.: Адолат, 1998. 17 Б.

³⁹ Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси. -Т.: Адолат, 1998. 18-21 Б.

ҳуқуқларини муҳофаза қилиш, уларни таъминлаш борасида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд зарурият бўлмаса, унинг шахсий ҳаётини овоза қилмаслик, ушбу шахсларнинг кадр-қиммати ва шаънига қарши, саломатлигига хавф туғдирадиган ҳаракатлар қилмаслик, уларнинг вояга етмаган ва ёлғиз қолган болаларига нисбатан ҳомийликни ўрнатиш бўйича тегишли чораларни қўллаш, ушбу шахсларнинг мулки ва турар жойини сақлаш чораларини, ушбу шахсларнинг қариндошлари билан дастлабки тергов тамом бўлганда учраштириш мажбуриятига эгадирлар.

Мамлакатимиздаги процессуалист олимларнинг фикрига кўра, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) суриштирув органлари, тергов, прокуратура ва суднинг гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган, шунингдек, уларнинг ўз ҳуқуқларини тушунтириш ва амалга оширишни таъминлашга қаратилган мажбуриятларини қонунда белгиланиши;

б) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи томонидан таклиф этилган ёки терговчи ёхуд суд томонидан тайинланган ҳимоячининг қонунда белгиланган ҳимоя қилишнинг барча восита ва усуллардан фойдаланиб, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчини оқловчи ёки уларнинг жавобгарлигини енгиллаштирувчи ҳолатларини аниқлашга қаратилган воситаларнинг қонунда белгиланганлиги;

в) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчига ўзининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш имконини берувчи ҳамда бу ҳуқуқларни бузган мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги масаласини кўтаришга бўлган воситаларнинг қонунда белгиланиши.

Шундай қилиб, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг мазкур ҳуқуқларни амалга оширишни таъминлашга қаратилган мажбуриятлари билан биргаликда тўлақонли мазмунга эга бўлади.

Аммо ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлаш қандайдир битта процессуал ҳуқуқ эмас. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлаш деганда, уларнинг қўйилган айбловдан ўзи томонидан ёки ҳимоячи ёрдамида ҳимояланиш ҳуқуқини берувчи барча процессуал ҳуқуқлар йиғиндиси тушунилади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи бевосита ўзи томонидан самарали тарзда ҳимоя ҳуқуқини амалга ошириши учун бир қанча ҳуқуқлар билан таъминланган. Бунинг учун жиноий жавобгарликка тортилган шахсга ўзининг нимада айбланаётганини билиш, кўрсатув ва тушунтиришлар бериш, далиллар билан танишиш, ишни олиб бораётган мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш, иш материаллари билан танишиш каби ҳуқуқлар берилган.

2.2. Жиноят процессида жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарнинг иштироки.

Жиноят, шунингдек, ақли норасо шахснинг ижтимоий хавфли қилмиши шахсга маънавий, жисмоний ёки мулкӣ зарар етказган деб ҳисоблаш учун далиллар бўлган тақдирда, бундай шахс жабрланувчи деб эътироф этилади. Ишнинг барча ҳолатларини тўла, ҳар томонлама ва ҳолисона текширишда жабрланувчининг иштирокини инкор этиш жиноят судлов ишларини юритиш вазифасини тўғри ҳал қилинишига салбий таъсир кўрсатади.

Адабиётларда жабрланувчига бир неча хил таърифлар берилган. Жабрланувчи деб жисмоний, маънавий, мулкӣ ёки бошқа бир турли зарар етказилган, жиноят қонунчилигида кўзда тутилган бошқа жиноий қилмиш содир этилиши туфайли қонуний ҳақ-ҳуқуқлари чекланган шахс тан олиниб, у фақат жисмоний шахс бўлиши лозим.⁴⁰ Россия Федерацияси ЖПКга мувофиқ, жабрланувчи деб - шахсга жисмоний, мулкӣ, маънавий зарар етказилган бўлса - жисмоний, жиноят содир этилиши билан мулкӣ ёки иш репутацияси зарар кўрган бўлса, юридик шахслар эътироф этилади.⁴¹ Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 75-моддасига мувофиқ, жиноят процессида жисмоний, мулкӣ, маънавий зарар етказилган шахс жабрланувчи деб тан олинади. Агар юридик шахсга жиноят туфайли мулкӣ ва маънавий зарар етказилган бўлса, у ҳам жабрланувчи тариқасида эътироф этилиши мумкин.⁴² Бу ерда жабрланувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини жабрланувчи юридик шахсларнинг манфаатли вакили амалга оширади.

Жабрланувчининг процессуал мақомини тушуниш учун «жабрланувчи» ва «жиноят қурбони» тушунчаларини таққослаш лозим. Чунки, ҳар қандай жиноят қурбони ҳам жиноят процессуал тушунчада жабрланувчи бўла олмайди (бу асосан латент жиноятлар қурбони ва жиноят қурбонининг ўлимини келтириб чиқарган жиноятларга хосдир). Бундан ташқари, жиноят қурбони суриштирувчи олиб борган шахс томонидан махсус қарор чиқарилганидан кейин жабрланувчи мақомини олади.

Жабрланувчи деб эътироф этиш ҳақида суриштирувчи, терговчи, прокурор қарор, суд эса ажрим чиқаради (ЖПКнинг 54-моддаси).

Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жисмоний, мулкӣ ва маънавий зарарнинг мавжудлиги ва унинг жиноий қилмиш билан ўзаро боғлиқлигини аниқлаши, сўнгра шахсни жабрланувчи деб эътироф этиш тўғрисида қарор чиқариши, жабрланувчи ёки унинг қонуний вакилини ушбу қарордан хабардор этиши, жабрланувчига ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириб бериши ва бу ҳақда баённомада қайд этиши керак. Суриштирувчи, терговчи ёки судья жабрланувчининг ҳуқуқларини кафолатловчи куйидаги ҳаракатларни амалга оширишлари лозим:

- уни жабрланувчи деб эътироф этилиши сабабларидан қатъи назар, жиноят ишини қўзғатиш ёки ишни тўхтатиш тўғрисидаги материаллар билан таништириш;
- жабрланувчига ишнинг тўхтатилиш сабаб ва асослари ҳақида хабар бериш ёки унинг қонуний вакилини ушбу материаллар билан таништириш;
- жабрланувчини экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор билан таништириш ва ундан экспертга ўзи учун муҳим бўлган бошқа турдаги саволларни бериш хоҳишини сўраш; экспертиза ўтказиш учун тайинланган мутахассисга ишониши ёки ишонмаслигини суриштириш; экспертиза тугагандан сўнг, уни эксперт хулосаси билан таништириш;
- жабрланувчи ёки унинг қонуний вакилининг илтимосига биноан унинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир этувчи процессуал қарорлар (жиноят иши қўзғатишни рад этиш, жабрланувчи ёки фуқаровий даъвогар деб эътироф этиш, жиноят ишини тўхтатиш тўғрисидаги ҳамда суд қарорлари ва ҳ.к.) нинг нусхаларини бериш.

Жиноят ишини қўзғатишни рад этиш тўғрисида суриштирув органлари томонидан ноқонуний равишда қарор чиқарилганда, ишни ўз юритувига қабул қилган терговчи:

⁴⁰Безлепкин Б.Т. Комментарий к Уголовному процессуальному кодексу Российской Федерации. Кнорус -М.: 2004. С. 71.

⁴¹ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. Официальный текст с изменениями и дополнениями. -М.: ОМЕГА-Л, 2003. С. 26.

⁴² Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. -Алматы.: ЮРИСТ, 2003. С. 36-37.

– етказилган зарарнинг ҳажми ва хусусияти сунъий равишда камайтирилиб, қилмиш «кам аҳамиятли» этиб кўрсатилганлиги;

– жабрланувчига тергов давомида бирор кимса томонидан ўзига етказилган жисмоний, маънавий ёки моддий зарарни декриминаллаштириш ёки оқлаш юзасидан қайта ариза ёзиш учун тазъийк ўтказилганлиги;

– жабрланувчи ва жиноят содир этган шахснинг жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги аниқ бўлган ҳолда мажбурий тарзда «яраштирилмаганлиги» ва жиноят ишининг кейинчалик сохталаштирилганлиги;

– суриштирувчи томонидан чиқарилган жиноий иш кўзгаши рад этиш тўғрисидаги асосланмаган қарор чиқарилганлиги учун бу тўғрида шикоятчи (жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили) хабардор этилмаганлиги каби ҳолатларни аниқлаши лозим.

Жиноят натижасида шахсга бевосита маънавий, жисмоний ва моддий зарар етказилганлиги тўғрисидаги тахмин жабрланувчи деб эътироф этиш ҳақида қарор чиқарилишига асос бўлади.⁴³

Фуқаро жабрланувчи деб эътироф этиш пайтдан бошлаб кенг қамровли ҳуқуқларга эга бўлади, улардан фойдаланган ҳолда процессда иштирок этиб, ўз ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилади.

Маънавий зарар жабрланувчининг унга нисбатан содир этилган ғайриқонуний ҳаракатлар натижасида бошидан кечирадиган ҳиссий ёки жисмоний азобланишидир (масалан, ҳақоратлаш, кадр-қимматини камситиш ва бошқалар). Жисмоний зарар соғлиқнинг бузилишида, тан жароҳати етказилишида, жисмоний азобланишда намоён бўлади. Моддий зарар эса жабрланувчига тегишли моддий бойликларнинг ўғирланишида, уларнинг йўқолиши ёки уларга зарар етказилишидан иборатдир. Бир жиноят натижасида шахсга нисбатан барча турдаги зарарлар етказилиши мумкин.

Шахс ўз илтимоси ёки ишни олиб боровчи шахслар таклифи билан жабрланувчи деб эътироф этилиши мумкин. Жабрланувчи ўзига жиноий ҳаракат натижасида зарар етказилганлиги сабабли эмас, балки унга нисбатан процессуал акт (қарор) чиқарилганлиги юридик факти муносабати билан жиноят-процессуал муносабатларга киришади. Жиноят натижасида шахсга зарар етказилиши, аниқроғи зарар етказилганлиги тўғрисида маълумотнинг мавжудлиги шахсни жабрланувчи деб эътироф этувчи қарор чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади. Жабрланувчи деб таниш тўғрисидаги қарор ва шахсга етказилган зарар бир-бири билан боғланган бўлиши керак.

Содир этилган жиноят ва етказилган зарар ўртасида тўғридан тўғри ва ички боғлиқликнинг бўлиши етказилган зарар ушбу жиноятнинг бевосита маҳсули эканлигидан далолат. Ҳақиқатан ҳам зарар айнан ушбу жиноят орқали етказилганлиги, унинг миқдори тергов ва суд ҳаракатлари давомида аниқланади, аммо бу шахснинг ўзи арз қилган пайтидан бошлаб уни жабрланувчи деб тан олинишига тўсиқ бўлмаслиги керак. Акс ҳолда зарар кўрган шахс ўзининг исботлаш жараёнидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз вақтида амалга ошира олмайди.

Фақат тугалланган жиноят ишлари бўйича эмас, балки тугалланмаган ёки суиқасд тарзидаги жиноятларда ҳам шахс жабрланувчи деб эътироф этилиши мумкин.

Жабрланувчининг ўлимига олиб келган жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича қонунда кўзда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни дастлабки тергов органлари ёки суд томонидан марҳумнинг қонуний вакили деб эътироф этилган яқин қариндошлари ёки бошқа шахслар амалга оширадilar (ЖПКнинг 55-моддаси). Яқин қариндошлар сирасига ота-она, ака-укалар, опа-сингиллар, турмуш ўртоғи, болалари, фарзандликка олинганлар, неваралари, турмуш ўртоғининг ота-онаси, ака-укалари, опа-сингиллари киаради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, РФ ЖПКга кўра юридик шахслар ҳам жабрланувчи деб эътироф этилади. Юридик шахсни жабрланувчи деб эътироф этишга унинг мулки, иш

⁴³ Жиноят процесси. Умумий қисм / З.Ф.Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида – Т.: Янги аср авлоди, 2002. 127 Б.

обрўсига зарар етказиш асос бўлади.⁴⁴ Умумий маънода «обрў» - бу жамиятда кимнингдир ҳақида пайдо бўлган фикр ҳисобланади. Корхона иш обрўсининг мусбат (харидор томонидан келгуси иқтисодий манфаатни кўзлаб тўланадиган нархга қўшимча) ёки манфий (харидор йўқлиги туфайли нархнинг тушиш, сифат, маркетинг ва сотиш услуги, бизнес алоқалари, бошқариш усули, ходимларнинг малакавий даражаси ва ҳ.к.) бўлиши ҳисобга олиниб, суд томонидан фақат мусбат томони кўриб чиқилади. «Жабрланувчи деб тан олиш учун шунга мос келувчи бирон бир аломатнинг бўлиши етарлидир ва қандайдир зарарли оқибатнинг келиб чиқиши талаб этилмайди».⁴⁵ Шу ўринда айтмоқчимизки, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигидаги юридик шахсларнинг жабрланувчи деб эътироф этилмаслиги ҳақида қоида афзал, чунки қонунда юридик шахс бўлган фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарларга кенг ҳуқуқ ва мажбуриятлар берилган.

Жабрланувчи деб эътироф этишда жиноятнинг ким томонидан содир этилганлиги аниқланган ёки аниқланмаганлиги, унинг ушланган ёки ушланмаганлиги, жабрланувчи ва жиноятчининг ўзаро муносабатлари ҳеч қандай аҳамият касб этмайди.

Шахсни жабрланувчи деб эътироф этиш тўғрисидаги қарор унинг қонунда назарда тутилган ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) қурбони бўлганлиги ҳақидаги факт аён бўлганидан ва жиноят иши қўзғатилганидан кейин чиқарилиши лозим. Шахсни жабрланувчи деб эътироф этиш тўғрисидаги қарорнинг асоссиз равишда кечиктирилиши уни жиноят процессуал фаол иштирок этишига тўсиқ бўлади. Жабрланувчи деб эътироф этиш якка тартибда амалга оширилиб, ҳар бир жабрланувчи учун алоҳида қарор чиқарилади.

Жиноят процессуал қонунчилигига кўра жабрланувчи вояга етмаган шахс бўлса, ёки белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб тан олинган бўлса, ушбу иш бўйича у билан бирга унинг қонуний вакили қатнашади.

Жабрланувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ЖПКнинг 55-моддасида батафсил баён этилган. Унга кўра жабрланувчи: кўрсатув бериш; далиллар тақдим қилиш; илтимоснома бериш ва рад қилиш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун қонуний вакил олиш; суриштирувчи ёки терговчининг рухсати билан тергов ҳаракатларида иштирок этиш; дастлабки тергов тамом бўлганидан сўнг ишнинг барча материаллари билан танишиш ва ундан зарур маълумотларни ёзиб олиш; қонунда назарда тутилган ҳолларда ярашув тўғрисида аризалар бериш ҳамда ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича, биринчи инстанция, апелляция, кассация ва назорат инстанцияси судининг мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар келтириш; шахсан ўзи ёки қонуний вакили орқали судда айбловни қувватлаш; суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иш бўйича келтирилган шикоятлар, протестлардан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш ҳуқуқига эгадир. Қуйида улардан баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Жабрланувчи кўрсатувларни сўроқ вақтида ёки ўз хоҳиши билан ёзма ҳолда бериши мумкин. Кўрсатув бериш ташаббуси жабрланувчининг ўзидан ёки суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суддан келиб чиқиши мумкин.

Жабрланувчини одатда дастлабки тергов ўтказилган жойда сўроқ қилинади. Битта жиноят иши бўйича чақирилган жабрланувчилар якка тартибда, бошқа жабрланувчиларнинг иштирокисиз сўроқ қилинади. Терговчи уларнинг ўзаро мулоқот қилишининг олдини олиш чораларини кўриши лозим.

Сўроқ қилишдан аввал жабрланувчининг шахси аниқланиб, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, кўрсатув беришдан бош тортиш ва ёлғон кўрсатув берганлик учун жавобгарликка тортилиши тушунтирилади (вояга етмаган шахслар сўроғи бундан мустасно).

⁴⁴ Уголовный процесс: Учебник для юридических высших учебных заведений. / Под общ. ред. В.И.Радченко. - М.: Юстицинформ, 2003. - ст. 127.

⁴⁵ Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс. 2-е издания. –СПб.: Питер. 2005 С.125.

Жабрланувчининг кўрсатувлари ЖПКнинг 106-моддасида белгиланган тартибда тузиладиган сўроқ баённомасига ёзиб борилади. Сўроқ тугаши билан жабрланувчи ўз кўрсатувларини ёзма равишда тақдим этиши мумкин ва бу ҳақда баённомада қайд этилади. Жабрланувчининг кўрсатувлари унинг ўзи ва сўроқни олиб борган шахс томонидан тасдиқланиб, имзо қўйилади.

Жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили томонидан далилларни тақдим этилиши ҳам қонунга кўра далиллар тўплаш усулларида бири ҳисобланади. Жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили кўриб чиқиладиган жиноят ишига алоқадор бўлган фактик маълумотларга эга бўлсалар, улар ушбу маълумотларни суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судга тақдим этишлари мумкин. Бу ҳолда далилларни қабул қилган мансабдор шахслар жабрланувчиларни ушбу маълумотлар, буюмлар, ҳужжатлар ва ҳ.к.лар қай ҳолда, қачон, ким томонидан топишгани ва шунга ўхшаш бошқа маълумотларни билиш учун сўроқ қилиниб, сўроқ натижаларига кўра баённома тузилади. Ўзларининг далиллар тақдим этиш ҳуқуқи асосида жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили далилларни топиш мақсадида тезкор-қидирув ишларини олиб бориш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат қилишлари мумкин.

Жабрланувчи ёки унинг қонуний вакили томонидан далиллар тақдим этилиши эркин ҳаракат ҳисобланади. Жабрланувчи томонидан далиллар тақдим этишга эътироз билдирилган ҳолатларда эса, агар жиноят иши учун зарур бўлса, қидириладиган буюм, нарса ва ҳужжатлар мажбуран олиб қўйилиши, жиноятдан жабр кўрган шахсни қидириш тинтув ўтказилиши мумкин.

Илтимоснома бериш ва рад этиш жабрланувчининг энг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ушбу ҳаракат воситасида жабрланувчи тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамасининг йўналиши ва натижаларига таъсир ўтказиши мумкин. Қонунда жабрланувчининг илтимоснома ва шикоятлар билан мурожаат қилиши мумкин бўлган ҳолатларнинг рўйхати келтирилмаган, чунки бу ҳолатларни олдиндан айтиб ўтиш мушкул.

Илтимоснома ва шикоятлар жабрланувчи томонидан ёзма ёки оғзаки ҳолда берилиши мумкин, ёзма ҳолда берилган мурожаатлар иш жилдига тикиб қўйилади, оғзаки мурожаатлар эса баённомада қайд этилиши лозим.

Амалдаги ЖПКда жабрланувчининг мурожаатларини ҳал этиш муддати белгиланмаган бўлса-да, бу жабрланувчи ўз мурожаатлари юзасидан суриштирувчи, терговчига таъсир ўтказиши мумкин эмас, деган тушунчани келтириб чиқармаслиги керак. Илтимоснома ва шикоятнинг ҳал қилиниши йўлида сансалорликка йўл қўйилганда ёки уни ҳал этиш муддати чўзилиб кетганда, жабрланувчи суриштирувчи ёки терговчи фаолияти устидан шикоят қилиб, уларни назорат этувчи прокурорга, назорат этувчи прокурор ҳам худди шу каби лоқайдлик кўрсатса, юқори турувчи прокурорга мурожаат қилиши мумкин. Жабрланувчининг суриштирувчи ёки терговчининг ҳаракати ва чиқарган қарорлари юзасидан шикоятлари шикоят келтириладиган суриштирувчи ёки терговчи орқали прокурорга тақдим этилади. Шу ўринда муаллифларнинг жабрланувчига тўғридан тўғри судга шикоят қилиш ҳуқуқи берилиши лозимлиги тўғрисидаги таклифларга қўшилишимиз.⁴⁶

Қонунда жабрланувчининг судья, прокурор, терговчи, суриштирувчи олиб борган шахс, суд мажлиси котиби, таржимон, мутахассис, адвокат, касаба ёки бошқа уюшма вакиллари раъй этиши мумкин.

Суд муҳокамаси олиб бориладиган тилни билмайдиган жабрланувчига ўз она тилида ариза ёзиш, кўрсатув бериш, шикоят қилиш, иш материаллари билан танишиш, судда ўз она тилида гапириш ва таржимон хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқлари берилади.

⁴⁶ Иноғомжонова З.Ф. Инсоннинг суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи: назария ва амалиёт муаммолари тўплами. “Жиноят процессининг айрим босқичларида суд назорати” мавзусидаги конференция материаллари. -Т. ТДЮИ, 2005 124-128 Б.

Жабрланувчини таржимон билан таъминлаш ҳукуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд зиммасига юклатилган бўлиб, улар жабрланувчининг суд муҳокамаси олиб борилаётган тилни билиш ёки билмаслигини аниқлашлари, жабрланувчига таржимон хизматидан фойдаланиш ҳукуқини тушунтиришлари ва лозим бўлса, таржимон билан таъминлашлари лозим.

Дастлабки тергов тамом бўлганидан сўнг, тўпланган далиллар айблов ҳулосасини тузиш учун етарли деб топилса, терговчи бу ҳақда албатта жабрланувчи ёки унинг қонуний вакилига хабар бериши ва уларнинг оғзаки ёки ёзма илтимосига биноан иш материаллари билан таништириши лозим. Дастлабки тергов давомида кино, видео тасвирга олиш ёки овоз ёзиш мосламалари ишлатилган бўлса, улар жабрланувчининг илтимосига биноан унга намоиш этилиши ёки эшиттирилиши мумкин. Иш материаллари билан танишиб чиқиб, жабрланувчи қўшимча тергов ҳаракатлари юритиш тўғрисида илтимоснома беришга ҳақли. Илтимосноманинг тўлиқ ёки қисман қондирилишига қараб терговчи жиноят иши бўйича иш юритишни қайта бошлайди ва жабрланувчи сўраган ҳаракатларни ўтказди. Жабрланувчи илтимос қилган ҳаракатлар якунига етгандан сўнг, терговчи жабрланувчи ёки унинг қонуний вакилини бу ҳақда хабардор этади ва қайтадан янги иш материаллари билан танишиб чиқиш имкониятини беради.

Бундан ташқари амалдаги ЖПКда жабрланувчининг жиноят ишидан керакли бўлган маълумотларни ёзиб олиш ҳукуқи ҳам белгиланган.

Жабрланувчига қонун томонидан суд муҳокамасида иштирок этиши учун ҳам кенг ҳуқуқлар мажмуаси белгиланган. Суд жараёнида жабрланувчи янги гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар чақириш тўғрисида мурожаат қилиш, далиллар ва ҳужжатларни талаб қилиб олиш; судланувчи, гувоҳларни сўроқ қилиш, эксперт олдида ёзма равишда саволлар қўйиш, суд муҳокамасида қатнашаётган бошқа аъзолар томонидан қўйилган саволлар бўйича ўз фикрини билдириш; суд мажлиси жараёнида далилий ашёлар намоишида қатнашиш; суд терговини тўлдириш борасида мурожаат қилиш; бошқа иштирокчилар томонидан киритилган мурожаатларни муҳокама қилишда қатнашиш ва улар тўғрисида ўз фикрини билдириш каби ҳуқуқларга эга бўлади.

Жабрланувчининг суд муҳокамасида айбловни қувватлаши асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Жабрланувчи ўзининг судда айбловни қувватлаш ҳуқуқини қонуний вакилига бериши ҳам мумкин.

ЖПКнинг 55-моддасида жабрланувчининг суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиш; ҳаққоний кўрсатувлар бериш; ҳақиқатни аниқлашга, далилларни йўқ қилишга, сохталаштиришга, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва шу каби қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслик; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг талаби бўйича далиллар тақдим қилиш; ишнинг тергови ва суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиш каби мажбуриятлари белгиланган.

Жабрланувчига суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиш мажбурияти юкланган. Жабрланувчи узрли сабабларсиз келмаганда, у ЖПКнинг 261-264 моддаларига мувофиқ равишда мажбурий келтирилиши мумкин. Шу мақсадда суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жабрланувчини мажбурий келтириш тўғрисида тегишли тартибда асосланган қарор чиқаради. Аммо бу қарорни чиқаришдан аввал жабрланувчининг келмаганлигининг сабаблари атрофлича ўрганиб чиқирилиши, маълум шахслардан керакли тушунтиришлар олиниши, жабрланувчи тақдим этган тегишли ҳужжатлар текширилиши лозим.

Жабрланувчи фақат ҳаққоний кўрсатувлар бериши шарт. Ёлғон кўрсатув берганлиги учун белгиланган тартибда ЖКнинг 238-моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортилади. Жабрланувчи суриштирув, тергов ёки суд муҳокамаси даврида, суд томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар ўзи берган кўрсатувларнинг ёлғонлиги тўғрисида қўшимча кўрсатув берса, жиноий жавобгарликдан озод этилади.

Жабрланувчи маълумотларни қайси манбадан олганлигини аниқ кўрсатиши лозим, акс ҳолда ушбу кўрсатувлар далил сифатида эътиборга олинмайди. Маълумот, ахборот

олинган манбанинг аниқ кўрсатилмаслиги худди ёлғон кўрсатув бериш каби жиноий жавобгарликни келтириб чиқаради.

Жабрланувчи берган кўрсатувлар исботлашнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланиб, ушбу тизимда алоҳида ўрин тутади. Ушбу кўрсатувларнинг баъзи жиҳатлари гувоҳлик кўрсатувларига ўхшаш бўлса-да, улардан субъекти, процессуал табиати, манфаати ва олинадиган ахборотнинг мазмуни билан фарқланиб туради. Чунки бу кўрсатувлар жисмоний, маънавий ёки моддий зарар етказилган ва процессуал ҳолатига кўра жиноят ҳодисасининг бевосита иштирокчиси бўлган шахс томонидан берилади. Жабрланувчининг кўрсатувлари муҳим процессуал ҳужжат ҳисобланиб, улар жабрланувчи шахсиятининг хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда ва далилий аҳамияти нуқтаи назаридан баҳоланиши зарур.

Жиноятни очиш жараёнидаги муҳим факторлардан бири жабрланувчининг ўз ҳуқуқларини тўла англаб етишидир. Жабрланувчи берган кўрсатувларининг аниқлиги ва ишончлилиги унинг ҳуқуқ бузилишларга нисбатан қандай муносабатда эканлигига, тергов ва одил судловга қанчалик ёрдам бермоқчилигига боғлиқ.

Терговчининг жабрланувчи руҳий ҳолатини, шахсий хусусиятларини ўрганиб, у билан алоқа ўрнатиши ва бу билан кўрсатувларнинг аниқ ва тўла бўлишига эришиши жуда зарурдир. Жабрланувчининг руҳиятини ўрганиш унинг у ёки бу ҳаракатларни содир этган ёки этмаганлигини, қандай ҳаракатлар содир этишга қодирлигини аниқлашга, умуман, ҳодиса тафсилотларини қайта шакллантиришга ёрдам беради.

Жиноятчининг ҳаракатлари, жиноий қилмишнинг асоратлари кўп ҳолларда жабрланувчини кучли руҳий ҳаяжон, қўрқув, оғир тушқунлик, ғазаб, норозилик, ўксиниш, ўзини йўқотиб қўйиш каби оғир ҳолатларга солиб қўяди. Жабрланувчидаги ушбу хусусиятларни эътиборга олмасдан, уларни синчиклаб ўрганмасдан у берган кўрсатувларнинг тўла ва аниқлигига ишонч ҳосил қилиш қийин.⁴⁷

Жабрланувчининг кўрсатувларида хатоликларга йўл қўймаслик мақсадида унинг жиноятни содир бўлган вақтдаги руҳий ҳолати, ҳодисанинг содир этиш вазияти ҳамда жиноятчи шахсининг хусусиятларига ҳам эътибор қаратиш лозим. Жабрланувчи ҳис этаётган қўрқув, уят, ғазаб, хафагарчилик ва шу каби ҳолатлар воқеликни нотўғри қабул қилиш, унинг ҳажмини ўзгартириш каби ҳолларга олиб келиши амалиётда ўз исботини топган. Шахсга қилинган жиноий тажовуз натижасида рўй берган физиологик аффе́кт оқибатида жабрланувчининг ўз-ўзини идора қилиши, ҳаракатларни тўғри баҳолаши, реал воқеликни қабул қилиши қийинлашади. Ушбу ҳолатда жабрланувчи жиноятчининг физиологик белгиларини, уларнинг сонини, тажовузнинг характерини баҳолашда турли қийинчиликларга дуч келади. Аммо баъзи ҳолларда жиноят содир этилаётган вақтда жабрланувчи томонидан ҳис этиладиган бундай кучли ҳаяжон, ҳаттоки унчалик аҳамиятли бўлмаган деталлар, воқеалар, жиноятчининг ташқи қиёфасига оид кичик маълумотларни янада яхшироқ, аниқроқ эслаб қолиш имконини беради.

Жабрланувчига кучли маънавий зарар етказилганлиги учун у хаёлан бир неча марталаб содир этилган жиноятга қайтади ва ушбу жиноий ҳаракат тўғрисидаги турли деталларни эслайди. Бу эса жабрланувчига биринчи сўроқда жавоб бера олмаган саволларини тўлдириш имкониятини беради. Мана шунинг учун ҳам жабрланувчининг ушбу ҳолатини эътиборга олган ҳолда, унга ортиқча руҳий шикаст етказмасликка ҳаракат қилиб, зарур бўлса қайта сўроқ ўтказилиши мумкин. Яна шуни эътиборга олиш лозимки, бўлиб ўтган воқеани хаёлан жонлантириш ва у билан боғлиқ ҳиссиётларни қайта бошдан кечириш жараёнида жабрланувчида фикрлаш жараёни кучайиб, унинг айбдорларни топишга бўлган интилишини орттиради. Мана шунинг учун жабрланувчилар кўпгина ҳолларда ким ва нима учун ушбу жиноятни содир этганлиги ҳақидаги тахминларни билдирадилар. Терговчи бу тахминларнинг ҳеч бир асосиз айтилаётганлигини билса ҳам, уларни дарров рад қилмаслиги лозим. Биринчидан, бу жабрланувчи билан руҳий алоқа

⁴⁷ Глазурин Ф.В. Психология следственных действий. –Волгоград: 1983. С. 55.

ўрнатишга ёрдам беради. Иккинчидан, жабрланувчининг тахминлари ҳақиқатга яқин бўлиши мумкин, чунки судлов ишлари амалиётида бундай тахминлар тўғри чиққан ҳолатлар оз эмас.

Кўпчилик криминалистлар жиноятчининг ғайриқонуний ҳаракатлари жабрланувчига тўғридан-тўғри зарар етказганлиги ва уларнинг шахсий манфаатдорликларини ҳисобга олиб, уларнинг кўрсатувларини синчиклаб текшириш лозим деган фикрни билдирганлар.⁴⁸ Гап шундаки, жабрланувчиларнинг кўрсатувлари ҳар доим ҳам беғараз ҳамда ҳолисона бўлавермайди. Бунинг сабаблари жуда кўп бўлиши мумкин. Масалан, жабрланувчи жиноятчидан ўзига етказилган азоблар, таҳқирлашлар, моддий ва маънавий йўқотишлар учун ўч олишга, ҳуқуқбузарнинг жавобгарликка тортилганлигидан максимал равишда моддий зарарни ундиришга, жиноятчининг қариндош-уруғлари, дўстлари илтимослари таъсири билан унинг айбини енгиллатишга, ўзининг баъзи бир ғайриқонуний ҳаракатларини яширишга ҳаракат қилади. Терговчи доимо жабрланувчининг кўрсатувларида ушбу виктимологик жихатлар бўлиши мумкинлигига эътибор қаратиши лозим.

Жабрланувчи кўрсатувларининг ҳаққоний бўлмаслигининг яна бир сабаби, унинг терговчидан иш тўғрисидаги у ёки бу маълумотни олгандан сўнг, ушбу маълумотнинг таъсирига тушиб қолишидир. Бу ҳолларда жабрланувчининг кўрсатувларида унинг шахсий кўрган-билганлари эмас, балки эшитган маълумотлари доминантлик вазифасини бажаради.

Жабрланувчи кўрсатувларининг ишнинг асл ҳолатига тўғри келмаслиги баъзан унинг уялишидан, жиноятчи ёки ўз ҳаракатлари ҳақида сўзлашда ўзини ноқулай сезишидан келиб чиқади. Бунга ўхшаш воқеалар кўпинча жинсий жиноятлардан жабр кўрган шахсларни сўроқ қилганда рўй беради. Жабрланувчи жиноятчининг яқинлари, шериклари, қариндошлари, дўстларидан қўрққанлиги сабабли ҳам унинг кўрсатувлари ҳақиқатга тўғри келмаслиги мумкин.⁴⁹

Жабрланувчининг кўрсатувларига таъсир ўтказувчи факторлардан бири уларни олдиндан ишонтиришдир. Бу кўпроқ вояга етмаган жабрланувчиларга хос бўлиб, лекин ишонтиришга катталар ҳам жалб қилиниши мумкин. Жабрланувчилар гувоҳлардан кўра анча кўпроқ ишонтиришга мойил бўлиб, бу айниқса уларнинг манфаатлари кўзланган ишларда кўпроқ кузатилади. Жабрланувчи кўрсатувларининг тўлиқ эмаслиги, ноаниқлиги ҳам ушбу ишонтириш асосида ҳосил бўлади. Ишонтиришнинг бу каби салбий таъсирини баргараф этиш мақсадида терговда белгиланган процессуал чоралар қўлланилиб, жабрланувчига йўналтирувчи саволлар беришга йўл қўйилмайди.

Жабрланувчининг кўрсатувлари яна кўплаб субъектив ва объектив факторларга боғлиқ. Сўнгги вақтларда криминологик изланишларда жиноят генезисидagi жабрланувчининг роли, унинг жиноятчи билан шахсий алоқаси ва ўзаро муносабатларига катта аҳамият берилмоқда.

Жабрланувчиларга қарши қаратилган ва кенг тарқалган ғайриҳуқуқий ҳаракатлар мажмуи қуйидагилардан иборат: таҳқирлаш, ўлдириш билан қўрқитиш, шахсий мол - мулкка зарар етказиш билан қўрқитиш; жисмоний зўрлик ўтказиш; шантаж ёки шахсинг обрў-эътиборига зарар етказувчи маълумотларни тарқатиш билан қўрқитиш; оғдириб олиш ёки шунга ҳаракат қилиш; шахсий мол-мулкни қасддан йўқотиш ёки унга зарар етказиш; қариндошларини ёки яқин кишиларини ўғирлаб кетиш; жабрланувчи ва унинг яқинлари, қариндошларига нисбатан бошқа ғайриқонуний ҳаракатлар содир этиш.

Жиноятчилар одатда бир турли ҳаракат билан чекланиб қолмайдилар ва бир турли ғайриқонуний ҳаракатлари иш бермаса, улар янада кучлироқ иккинчи турини қўллашга ўтадилар.

⁴⁸ Ларин А.М. Работа следователя с доказательствами. -М.: 1986. -Б.52; Дулов А.В., Нестеренко Д. Тактика следственных действий. -Минск: 1997. С.79.

⁴⁹ Закатов АА. Тактика допроса потерпевшего. -М.: 1998. -Б.20-22; Доспулов Г.Г, Психология допроса на предварительном следствии. -М.: 1976 С.33-34.

Жабрланувчиларга ғайриқонуний ҳаракатлар билан тазъийқ ўтказиб, айбланувчилар бошқа манфаатдор шахслар иш бўйича қуйидаги натижаларни кутадилар: вақтинча ушлаб турилган гумон қилинувчи ёки қамоққа олинган шахснинг ЖПКнинг 234-моддасига асосан озод этилиши; айбдорларни аниқлашда, ишнинг асл моҳиятини очиб беришда, жиноятни аниқлашда ёрдам берувчи восита сифатида ишлатилиши мумкин бўлган нарса, буюм, ҳужжатларни йўқотиш, ўзгартириш, яшириш; жиноий жараённинг қонуний ҳужжатларига ёлғон маълумотлар ва хулосаларнинг киритилишини; жиноий ишни тугатиш, оқлаш, енгилроқ жазо тайинлашга эришиш.

Жабрланувчи ҳақидаги маълумотларнинг тарқалиб кетмаслиги учун қуйидаги тадбирлар ўтказилиши мумкин:

- жабрланувчи ва айбланувчининг ўзи, унинг қарииндошлари, яқинлари, дўстлари ва унга яқин бўлган бошқа шахслар ўзаро алоқага киришишлари имкониятларининг олдини олиш;

- жабрланувчи ҳақида адреслар бюроси, АТС маълумотлар хизмати, паспорт хизмати, ЙХХ бўлинмалари ва бошқа турли фаолиятни олиб бориши мумкин бўлган ахборотлар фондларига тегишли маълумотлар беришни тўхтатиб туриш тўғрисида кўрсатма бериш;

- жиноят процессининг бошқа иштирокчиларидан жабрланувчининг шахси ҳақидаги бирор бир маълумотни овоза қилмаслик тўғрисида тилхат олиш;

- тергов баённомаларида жабрланувчининг шахси ҳақидаги маълумотларни кўрсатмаслик;

- жабрланувчи манфаатларини кўзлаб ишни ёпиқ суд мажлисида кўриш.

Чет эл жиноят процессида хавфсизлик ва ҳимоя ҳукуқи жабрланувчининг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Қонунда жабрланувчига хавфсизлик ва ҳимоя юзасидан белгиланган бу қадар катта имкониятлар унинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан янада ишончли асосда фаолият юритишига ва содир этилган жиноятнинг янада тезроқ очилишига ва айбдорларнинг аниқланишига катта ёрдам беради. Ушбу қоида шунинг учун ҳам муҳимки, сўнгги йилларда кўпгина мамлакатларда жиноятдан жабрланганлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига яқиндан ёрдам беришдан қочганлар ва кўпинча суд мажлисида етиб келмаганлар.⁵⁰

АҚШнинг 1968 йилги жиноятчиликка қарши кураш тўғрисидаги комплекс қонунига кўра, суд давлат фойдасини кўзлаб амалга оширилаётган ҳаракатларда маълум шартлар асосида иштирокчиларга «иммунитет» ҳуқуқини беради. Бу жабрланувчи ва гувоҳлик кўрсатувларининг ўзига қарши ишлатилмаслиги ва унинг жиноий таъкибдан озод бўлишининг кафиллиги эди. Мазкур тамойил 1970 йилда қабул қилинган жиноятчиликка қарши кураш тўғрисидаги қонунга ҳам киритилди. Ушбу қонун орқали жаҳонда илк бора судда ўта ашаддий жиноятчиларга қарши чиқувчи шахслар хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ва давлат томонидан молиялаштирилаётган дастур ишга тушди. Бизнинг қонунчилигимизга ҳам жабрланувчи ва гувоҳларнинг хавфсизлигини таъминлашни янада кучайтириш билан боғлиқ бўлган шунга ўхшаш нормаларнинг киритилиши мақсадга мувофиқдир.

2001 йил 18 октябрдаги «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг жиноят, жиноят процессуал кодекслари ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида» ги қонун қабул қилинди. Бу қонунга кўра жиноят ишларини либераллаштириш масаласи кўтарилди, энг асосийси ярашувчилик институти пайдо бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «...жабрланувчи билан ярашув тўғрисидаги алоҳида тоифадаги ишларни юритиш тартибининг жорий этилиши жиноят процесси қонунчилигини такомиллаштиришда

⁵⁰ Вавилова Л. В. Новая программа борьбы с преступностью в США. // Российская юстиция. -1994. -№ 12. С.26.

муҳим қадам бўлди. Бунинг замирида шарқона қадриятлар, миллий урф-одатлар, адолат ҳамда кечиримлик ва албатта қонун устуворлиги мавжуд»⁵¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг 56-57-моддаларида белгиланганидек, жиноят орқасида моддий зарар кўрган шахс жиноят иши кўрилатган вақтда айбланувчига ёки айбланувчининг ҳаракати учун моддий жавобгар бўлган шахсга нисбатан фуқаролик даъвоси қўзғатиши мумкин. Юқорида келтирилган қонуннинг мазмунига кўра, жиноят ишидаги фуқаролик даъвоси деб жиноят туфайли кўрилган мулкий зарарнинг тўғрисидаги жабрланувчининг жиноят ишида айбланувчига ёки унинг ҳаракатлари учун моддий жавобгар бўлган шахсга нисбатан қилган талабига айтилади.

Жиноят ишидаги фуқаролик даъвоси тўғрисидаги қоидалар ишнинг барча ҳолатларини тўла, ҳолис равишда ҳар томонлама жабрланувчининг фуқаролик ҳукукий талабларининг тезда кўрилишини таъминлашга қаратилади.

Фуқаролик даъвосининг жиноят иши кўрилишида қўзғатилиши жабрланувчининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун қўшимча имкониятлар яратади: у давлат божини тўлашдан озод қилинади, даъво жиноят ишини қўзғатган орган томонидан исботланади. Бундан ташқари фуқаролик даъвосининг жиноят ишида кўрилиши иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни қайта-қайта, такрор текширишдан судни озод қилади.

Жиноят иши кўрилишида фақат шу иш билан боғлиқ бўлган талабларгина ҳал қилиниши мумкин.

Фуқаролик даъвоси айбланувчига ҳам ва унинг ҳаракатлари учун жавобгар бўлган шахсларга (фуқароларга ва юридик шахсларга) ҳам қилиниши мумкин.

Жиноят ишида фуқаролик даъвосини арз қилиш жабрланган фуқароларнинг ҳукуки бўлса, жиноят туфайли моддий зарар кўрган ташилотларнинг раҳбарлари учун фуқаролик даъвосини қилиш мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми «Жиноят туфайли етказилган моддий зарарни ундириш бўйича суд практикаси тўғрисида» чиқарган қарорида, судлар жиноят ишларини кўришда фуқаролик даъвосига жиддий диққат бериб, унинг жиноят сабабли зарар кўрган ташкилотлари, корхоналари ва муассасаларининг мулкий манфаатларини, шунингдек айрим фуқароларнинг мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиши эътиборга олишлари кераклиги тўғрисида кўрсатма берди.

Суд муҳокамасининг мустақил ва тенг ҳуқуқли иштирокчиси бўлган фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгар маълум процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга.

Фуқаровий даъвогар бўлиб суд муҳокамасида фуқаро, корхона, ташкилот ёки муассаса вакили қатнашиши мумкин. Агар шахс дастлабки терговда жиноят иши юзасидан фуқаровий даъвогар деб топилмаган бўлса, судда суд ажрими билан шундай мақомга эга бўлиши мумкин.

Фуқаровий даъвогарга ҳам ҳуқуқ ва бурчлари тушунтирилади. Фуқаролик даъвоси жабрланувчи томонидан берилса, жабрланувчига фуқаровий даъвогарнинг ҳуқуқ ва бурчлари тушунтирилади.

Фуқаровий даъвогар суд муҳокамасида далиллар келтириш, илтимослар қилиш, суд муҳокамасида тўлиқ қатнашиш, фуқаровий даъвони қўллаб-қувватлаш ва уни қаноатлантиришни талаб қилиш, иш материаллари билан танишиш ҳамда иш юзасидан ўз фикрларини баён қилиш ҳуқуқига эга. Фуқаровий даъвогар суд томонидан талаб қилинган ҳужжатларни тақдим этишга мажбурдир.

Фуқаровий даъвогар суд мажлисига келмаса, даъво кўрилмай қолдирилади. Агар даъвони унинг иштирокисиз кўриш ҳақида фуқаровий даъвогарнинг илтимоси бўлса, прокурор фуқаролик даъвосини қўллаб-қувватласа ёки суд ўз ташаббуси билан даъвони кўриб ҳал қилишни лозим деб топса, фуқаровий даъво кўриб чиқилади. Агар фуқаровий

⁵¹ Каримов И.А. Адолат – қонун устуворлигида. //Халқ сўзи. – 2001. – 30 авг.

даъво суд муҳокамасида ҳал қилинмай қолдирилса, манфаатдор шахс судга фуқаролик тартибида мурожаат қилиб, даъвони қўзғатиш ҳуқуқи сақланиб қолади.

Фуқаровий жавобгар ҳам суд муҳокамасида иштирок этиб, ишни ҳал қилиш вақтида мустақил ва тенг ҳуқуқлидир.

Кўпгина ҳолларда фуқаровий жавобгар судланувчи шахс бўлади. Жабрланувчини моддий манфаатини яхшироқ таъминлаш мақсадида фуқаровий жавобгар сифатида суд муҳокамасига судланувчининг ота-онаси, қонуний вакиллари, яқин қариндошлари ёки бошқа шахслар жалб қилиниши мумкин. Шунингдек, судланувчининг жиноий ҳаракатлари туфайли келтирилган зарар учун моддий жавобгар бўлган корхона, ташкилот ва муассасалар ҳам фуқаровий жавобгар бўлиши мумкин. Вояга етмаганлар жиноят ишлари юзасидан уларнинг ота-онаси, ўқув юрти, вояга етмаган шахс даъволанаётган тиббий муассаса, ҳомий ва васийлар фуқаровий жавобгар сифатида жалб қилиниши мумкин.

Фуқаровий жавобгар айблов ва фуқаровий даъвонинг мазмунини билиш; даъвога эътироз билдириш; тушунтириш бериш; ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил олиш; далиллар тақдим қилиш; илтимоснома бериш ва рад қилиш, биринчи инстанция апелляция, кассация ва назорат инстанция судининг мажлисларида иштирок этиш, суднинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоятлар келтириш; суд ҳукми ва ажримининг фуқаровий даъвога тегишли қисми устидан шикоятлар бериш; иш бўйича келтирилган шикоят ва протестлардан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш ҳуқуқига эгадир.

Фуқаровий жавобгар суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиш ва уларнинг талабларига асосан фуқаровий даъвога тегишли бўлган далиллар тақдим қилиш; ҳақиқатни аниқлаш, далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга ўриниш ва қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслиги, суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт.

Фуқаровий жавобгар ёки унинг вақилининг суд мажлисига келмаслиги фуқаровий даъвони кўришни тўхтатмайди. Ишни кўриш унинг иштирокисиз давом эттирилади.

Суд муҳокамасида фуқаровий жавобгарларнинг номидан уларнинг вакиллари қатнашишга йўл қўйилади. Вакил сифатида ота-оналари, яқин қариндошлари, корхона, ташкилот, муассаса вакиллари, ҳомий ва васийлар, адвокатлар ҳам қатнашиши мумкин. Вакиллар кўрсатув беришдан ташқари барча ҳаракатларни бажаради. Улар суд муҳокамасида ўз билганлари юзасидан гувоҳ сифатида сўроқ қилинишлари мумкин.

III БОБ. Жиноят процессида ҳимоячи ва вакиллар.

Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларнинг ҳуқуқий асослари яратилишига биринчи даражали эътибор берилди.

Дарҳақиқат, ҳозирги кунда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларни кафолатлаш масаласи барча тинчликсевар мамлакатлар каби мустақил Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислохотларнинг туб мазмун-моҳиятини ташкил этади⁵².

Адолатли фуқаролик жамиятининг, инсонпарвар ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири - адвокатурага, унинг фаолиятига чуқур ҳурмат асосида муносабатда бўлишдир. Республикамизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида адвокатурага берилаётган алоҳида эътибор мустақил республикамизда ҳам инсон ҳуқуқлари ҳимоясига нисбатан худди шундай муносабатлар шаклланаётганидан дарак беради⁵³.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, - «фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтириш, судлов жараёнининг барча босқичларида прокурор ва адвокатнинг тенглиги, ҳўжалик судларида ҳўжалик низоларини кўриб чиқишда томонларнинг ҳуқуқларини таъминлаш, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини оширишга қаратилган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларни чуқурлаштириш бўйича белгиланган чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда»⁵⁴.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, адвокатурани ривожлантириш, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва ролини ошириш, айблов ва ҳимоянинг тенглигини таъминлаш мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилиб, унинг ҳуқуқий асослари яратилди⁵⁵.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлаб 1996 йил 27 декабрда «Адвокатура тўғрисида»ги, кейинроқ 1998 йил 25 декабрда «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги қонунларнинг ҳамда Ўзбекистон

⁵² Баҳром Саломов. Жиноят ишларида адвокатнинг иштироки. Т.: Адолат., 2007. 6 Б.

⁵³ Тўлаганова Г. Ўзбекистон Республикасида адвокатлик фаолиятини такомиллаштириш муаммолари хусусида. // Ўзбекистон Республикасида адвокатурани такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. –Т.:ТДЮИ, 2003. 117 Б.

⁵⁴ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. 409 Б.

⁵⁵ Мамасиддиқов М.М. Адвокатура институти: Суд-ҳуқуқ тизими ислохотларининг янги босқичи. \\\ Нуқуқ ва burch. 2008. №5. 13 Б.

Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йил 1 майдаги «Ўзбекистон Республикасида адвокатура институтини янада ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонининг⁵⁶ қабул қилиниши, суд-ҳуқуқ тизимини янада либераллаштириш, фуқароларнинг тергов ва суд ишининг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқини мустақкамлайдиган конституциявий нормани амалга ошириш, адвокатуранинг ташкилий мустақиллигини таъминлаш, уни юқори малакали кадрлар билан тўлдириш, адвокатларнинг мустақиллиги кафолатларини кучайтириш, адвокатлик касбининг обрўси ва нуфузини оширишда муҳим қадам бўлди.

Шунингдек, 2008 йил 31-декабрда «Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилиниши ҳам бу соҳада амалга оширилаётган ҳуқуқий ислохотларнинг мантиқий давоми сифатида эътироф этилди. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши, адвокатура институти фаолиятини янада ривожлантириш ва уни такомиллаштириш, шунингдек, адвокатликка номзод шахсларнинг малакасига нисбатан қўйилаётган ҳуқуқий талабларнинг кучайтирилишида муҳим аҳамият касб этди.

ЖПКнинг 49-моддасига мувофиқ ҳимоячи гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини қонунда белгиланган тартибда ҳимоя қилишни амалга оширишга ҳамда уларга керакли юридик ёрдам кўрсатиш ваколатига эга бўлган шахсдир.

Қонунда илгари амал қилган қонун ҳужжатларига қараганда жиноят процессида ҳимоячи сифатида иштирок этиши мумкин бўлган шахслар доирасини кенгайтириш таъминлаб кузатилади. Адвокатлар ҳайъатининг аъзолари, ҳимоячи сифатида қатнашиш учун махсус рухсатномага эга бўлган шахслар; жамоат бирлашмалари аъзоларининг ишлари бўйича шу бирлашма вакиллари бундай шахслар бўлиши мумкин. Гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг яқин қариндошлари ёки қонуний вакиллари, шунингдек бошқа шахслар ҳимоячи сифатида иштирок этишига терговчининг қарори ва суд ажрими бўйича йўл қўйилиши мумкин. Ҳимоячининг ишда иштирок этишига фуқарога айблов эълон қилинган вақтдан бошлаб ёки у гумон қилинувчи деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган пайтдан ёхуд у ушланган пайтдан бошлаб рухсат этилади (ЖПКнинг 49-м.). Кўрсатилган пайтдан бошлаб ҳимоячига ишда иштирок этишга рухсат этилиши инсон ҳуқуқларини мустақкамлайди.

Қонун жиноят процессида ҳимоячининг пайдо бўлиш тартиботини ҳам назарда тутди. Ҳимоячи гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ва уларнинг вакиллари, шунингдек бошқа шахслар томонидан гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг илтимосига ёки розилигига биноан таклиф қилинади. Зарур бўлганда бу шахслар илтимосига кўра ишда ҳимоячининг иштирокини суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд таъминлайди.

Танланган ҳимоячининг 24 соат давомида ишга киришиши мумкин бўлмаган ҳолларда суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига ёхуд уларнинг қариндошларига бошқа ҳимоячини таклиф этишга ёки ҳимоячи тайинлашни сўраб адвокатлар бюросига, ҳайъатига ёки фирмасига мурожаат қилишни тавсия этади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи танлаган ҳимоячи исталган вақтда ишда иштирок этишга киришишга ҳақлидир.

Ишни юритаётган суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд гумон қилинувчини, айбланувчини, судланувчини юридик ёрдам учун тўловдан батамом ёки қисман озод этишга ҳақлидир. Бундай ҳолларда адвокат меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган тартибда давлат ҳисобидан бўлади.

⁵⁶Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йил 1 майдаги «Ўзбекистон Республикасида адвокатура институтини янада ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2008 йил 1 майдаги Фармони.: Халқ сўзи. 2008 й. 2-май.

ЖПК қатор ҳолларда ишда ҳимоячининг қатнашиши шартлигини назарда тутади. Бу айбланувчининг ўзини шахсий ҳимоя қилишдаги қийинчиликлар ёки имконият йўқлиги сабабли ёхуд тарафлар тенглиги ва тортишуви иш ҳолатларини ҳар томонлама, тўлиқ ва ҳолисона ўрганишни таъминлаш зарурлиги ёки бошқа сабаблардан келиб чиқади. ЖПКнинг 51-моддасида ҳимоячининг қуйидаги ишлар бўйича иштирок этиши шарт бўлган ҳоллар белгиланган:

- 1) вояга етмаганларнинг иши бўйича;
- 2) соқовлар, карлар, кўрлар, жисмоний нуқсони ёки руҳий касаллиги сабабли ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналадиган бошқа шахсларнинг иши бўйича;
- 3) судлов иши олиб борилаётган тилни билмайдиган шахсларнинг иши бўйича;
- 4) жазо чораси сифатида ўлим жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларнинг иши бўйича;
- 5) шахсларнинг манфаатлари ўзаро қарама-қарши бўлиб, улардан ақалли бири ҳимоячига эга бўлган ишлар бўйича;
- 6) давлат айбловчиси ёки жамоат айбловчиси иштирок этаётган ишлар бўйича;
- 7) жабрланувчининг вакили сифатида адвокат иштирок этаётган ишларда;
- 8) тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларда ҳимоячининг иштирок этиши шарт.

Ундан ташқари, суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд ишнинг мураккаблиги ва бошқа ҳолатлари туфайли гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўз ҳуқуқларини амалга оширишда қийналиши мумкин деган ҳулосага келса, бошқа ишлар бўйича ҳам ҳимоячининг иштирок этишини шарт деб топишга ҳақлидир.

Башарти ушбу моддада кўрсатилган ҳолларда гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи томонидан ёки уларнинг илтимосига кўра ёхуд розилиги билан бошқа шахслар томонидан ҳимоячи таклиф қилинмаган бўлса, адвокатлар бюроси, ҳайъати ёки фирмасининг раҳбари суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ёки суднинг талаби бўйича суриштирувда, дастлабки терговда ёки ишни судда муҳокама қилишда иштирок этиш учун ҳимоячи танлаши шарт.

Аммо гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи иш юритилаётган даврда исталган вақтда ҳимоячидан воз кечишга ҳақлидир. Бундай воз кечишга фақат гумон қилинувчининг, айбланувчининг ёки судланувчининг ташаббуси билан ва ҳимоячининг ишда иштирок этишига суриштирувчи, терговчи ёки суд томонидан адвокат таклиф этиш орқали таъминланадиган реал имкониятлар мавжуд бўлгандагина йўл қўйилади, бунда адвокат ҳимоядан воз кечилганлигини тасдиқлайди. Бу ҳақда гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, шунингдек адвокат, суриштирувчи ёки терговчи имзолайдиган баённома тузилади ёхуд суд мажлиси баённомасига ёзиб қўйилади.

Ҳимоячи иштирок этиши шарт бўлган ишлар бўйича ҳимоячидан воз кечиш суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд учун мажбурий эмас. Ҳимоячидан бундай воз кечиш гумон қилинувчини, айбланувчини ёки судланувчини кейинчалик ишда ҳимоячининг иштирок этишига рухсат бериш ҳақида илтимос қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Бундай илтимос барча ҳолларда қаноатлантирилиши керак (ЖПКнинг 52-м.).

Суд тергови давомида ҳимоячининг иштирок этиши ҳақида берилган илтимоснома ишнинг ҳолатларини ҳисобга олиб ва судланувчига ҳимояланиш ҳуқуқини таъминлаш манфаатларини кўзлаб суд томонидан ҳал этилади. Ҳимоячининг суд мажлиси давомида ишга киришиши суд терговини қайта бошлаш учун асос бўлмайди.

ЖПКнинг 53-моддасига мувофиқ асосан жиноят процессида ҳимоячи кенг ҳуқуқларга эга, яъни у:

- манфаатларини ҳимоя қилаётган шахснинг нимада гумон қилинаётганлиги ёки айбланаётганлигини билиш;
- ишда иштирок этиш учун ўзига ижозат берилгани тўғрисида суриштирув, дастлабки тергов органлари ва суддан ёзма равишда тасдиқ талаб қилиш;

- гумон қилинувчи сўроқ қилинаётганда иштирок этиш, шахсга айблов эълон қилинаётганда ҳозир бўлиш ҳамда айбланувчи сўроқ қилинаётганда, шунингдек уларнинг иштирокида ўтказиладиган бошқа тергов ҳаракатларида қатнашиш ва гумон қилинувчига, айбланувчига, гувоҳларга, экспертларга, мутахассисларга саволлар бериш;

- суриштирувчи ёки терговчининг рухсати билан бошқа тергов ҳаракатлари юргизиладиганда иштирок этиш;

- ўзи қатнашган тергов ҳаракатларининг юритилиши хусусида ёзма мулоҳазалар бериш;

- илтимоснома бериш ва рад этиш;

- далиллар тақдим қилиш;

- давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан ҳамда жамоат бирлашмаларидан ҳимояни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотномалар, тавсифномалар ва бошқа ҳужжатларни сўраб олиш;

гумон қилинувчи ёки айбланувчи иштирокида ўтказилган процессуал ҳаракатларга оид ҳужжатлар билан, дастлабки тергов тамом бўлгандан кейин эса, жиноят ишига доир барча материаллар билан танишиш ва улардан керакли маълумотларни ёзиб олиш;

агар ҳимояни амалга ошириш зарурияти тақозо этса, давлат сирлари, тижорат сири ёки бошқа сир ҳисобланган маълумот билан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда танишиш;

ишнинг суддаги муҳокамасида тараф сифатида иштирок этиш;

суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар келтириш;

суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва бу ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш;

иш бўйича келтирилган шикоятлар, протестлардан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш;

кассация ва назорат инстанцияси суди мажлисларида иштирок этиш ҳуқуқига эгадир.

Айбланувчи ёки судланувчи қамокда бўлса, ҳимоячи у билан холи учрашишга ҳақлидир. Бунда учрашувлар сони ва давом этиш вақти чегараланмайди. Аммо ҳимоячи ўз вазифасини амалга ошириш муносабати билан бирга маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас.

Ҳимоячи:

гумонни ёки айбловни рад этадиган ёхуд жавобгарликни енгиллаштирадиган ҳолатларни аниқлаш учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усулларни қўллаши ҳамда гумон қилинувчига, айбланувчига ёки судланувчига зарур юридик ёрдам кўрсатиши;

ҳақиқатни аниқлашга далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслиги;

ишнинг тергови ва суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт.

Ишда иштирок этиш ҳақида битим тузилган ёки тайинланган вақтдан бошлаб адвокат ҳимоячи вазифасини бажаришни рад этишга ҳақли эмас.

Ҳимоячи гувоҳ сифатида жиноят иши юзасидан ўз вазифаларини бажариши натижасида ўзига маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида сўроқ қилиниши мумкин эмас (ЖПКнинг 115-м.). Бу билан касбий сирни ошкор этиш йўли билан ҳимояланувчининг қонуний манфаатларига путур етказмаслик учун касбий маълумотлар сир тутилишига риоя этиш кафолатланади. Ҳимоячи ҳимоялаш воситалари ва услубларини танлашда мустақилдир, аммо улар ҳақида у ҳимояланувчи ва унинг қонуний вакиллари хабардор қилиши шарт. Агар ҳимояланувчи ҳимоячининг нуқтаи назари ва фикри билан рози бўлмаса, у ушбу ҳимоячидан воз кечишга ва уни ўзгартиришга ҳақлидир.

Жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг ва фуқаровий жавобгарнинг вакиллари. ЖПКнинг 62-моддасига мувофиқ жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг, фуқаровий жавобгарнинг вакиллари сифатида адвокатлар, вакил сифатида иштирок этишга махсус рухсатномалари бўлган шахслар, суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг

қарори ёки суднинг ажримига кўра ишда қатнашишга рухсат берилган яқин қариндошлар ва бошқа шахслар иштирок этишлари мумкин.

Вакилнинг ишда иштирок этиши учун унинг жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ёки фуқаровий жавобгар билан тузган топшириқ шартномаси асос бўлади. Юридик шахснинг вакили сифатида унинг раҳбари иштирок этиши учун алоҳида ваколатнома керак эмас. Раҳбар томонидан берилган ишонч қоғози бўйича юридик шахсларнинг вакиллари сифатида унинг штатдаги ходимларига ва адвокатларга рухсат этилади.

Фуқаролар ва юридик шахслар фуқаролик ишларини судларда, аксарият ҳолларда ўзлари бевосита юргизадилар. Аммо баъзи сабабларга кўра, чунончи: касаллик, командировкада бўлиш, ҳуқуқ нормаларидан етарли даражада хабардор бўлмаслик, муомала лаёқатига эга бўлмаслик ва бошқа сабаблар билан даъвогар ва жавобгар шахслар суд ишини юритишни бошқа шахсга (вакилга) топширишлари мумкин.

қонунда (ФПКнинг 50-моддасида) кўрсатилганидек, фуқаролар ўз ишларини судда шахсан ўзлари ёки вакиллари орқали юритишлари мумкин. Фуқаролар суд ишида шахсан қатнашиб туриб, вакилни ҳам ишга жалб этишга ҳақлидир.

Юридик шахслар, (ташкilot)нинг суд ишлари ўз хабарлари ёки вакиллари томонидан юритилади.

Судда вакиллик қилиш учун қонун фуқаролик ҳуқуқидаги вакиллик каби фуқароларга ва юридик шахсларга уларни тегишли ҳуқуқ ва бурчларни бошқа шахс (вакиллар)лар воситасида амалга ошириш имконини беради.

қонунда фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ишларини судда вакиллар орқали юритиш ҳуқуқи тўғрисида гапирилганда, бундай ҳуқуқдан тарафлар (даъвогар ва жавобгарлар) билан бир қаторда учинчи шахсларнинг ҳам фойдаланиши мумкинлиги назарда тутилади.

Шу тариқа қонун даъвогар ва жавобгарга, шерик даъвогарлар ва шерик жавобгарларга, шунингдек учинчи шахсларга фуқаролик процессининг иштирокчилари бўла туриб, ўзларига тегишли процессуал ҳуқуқларни вакиллари орқали амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишларини ва ўзларига тегишли процессуал бурчларни вакиллари орқали бажаришлари мумкинлигини белгилайди.

Вакиллар юқорида кўрсатилган шахслар номидан ва уларнинг манфаатини кўзлаб судда иш юритиш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга оширувчи шахслар бўлиб ҳисобланади.

Судда вакиллик қилиш деб манфаатдор шахснинг топшириғи бўйича ёки қонунда назарда тутилган барча асосларга кўра процессуал ҳаракатларни амалга оширишга айтилади.

Судда вакиллик қилиш институтининг аҳамияти фуқаролар ва ташкilotларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳолисона ҳақиқатни белгилаш, низонинг мазмуни юзасидан тўғри қарор қабул қилишда судга кўмаклашишдан иборатдир.

қонун ҳамма суд инстанцияларида кўриладиган фуқаролик ишларида вакилларнинг қатнашишига йўл қўяди.

Баъзан фуқаролик ишларининг судда кўрилишида тарафларнинг шахсан баёнот беришлари лозим деб топилган ҳолларда, масалан, ФПКнинг 261-моддасида кўрсатилганидек, алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича суд жавобгарнинг судга келишини мажбурий деб топганида вакилнинг бўлишидан қатъий назар, фуқаролик ишида тараф бўлиб ҳисобланган жавобгар шахс ҳам судга чақирилиши мумкин.

Судда фуқаролик ишларини вакиллар орқали юритиш фуқаролик процессуал ҳуқуқ назариясида суд ҳимоясида бўлган ҳуқуқни таъминлаш усулларида бири бўлиб кўрилади.

Кимларнинг қандай асослар ва мақсадларда судда вакиллик қилишлари мумкинлигини қуйидагилардан аниқлаш мумкин:

1) корхона, муассаса, ташкилотлар, жамоа хўжаликлари ва бошқа кооператив ҳамда жамоат ташкилоларининг ўз раҳбарлари, ходимлари-шу корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ишлари бўйича;

2) касаба уюшмаларининг вақллари-ходимларнинг, шунингдек ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш касаба уюшмалари томонидан амалга ошириладиган бошқа шахсларнинг ишлари бўйича;

3) қонун, устав ёки низомда ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган ташкилотларнинг вакиллари;

4) қонун, устав ёки низомда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган ташкилотларнинг вакиллари;

5) адвокатлар;

6) тарафлар сайлаган ва ишни кўраётган суд шу иш бўйича вакиллик қилишга руҳсат этган шахслар;

7) иштирокчилар (шерик даъвогарларга ёки шерик жавобгарлар)дан бири ФПКнинг 41-моддага кўра, бошқа иштирокчиларнинг топшириғи бўйича вакил бўла оладилар.

Шу билан бирга қонун (ФПКнинг 55-моддаси) кимларнинг судда вакил бўла олмасликларини ҳам белгилайди. Бундай шахслар биринчидан, вояга етмаган, яъни ёши ўн саккизга тўлмаган шахслар, айрим ҳолларда Ўзбекистонда қизларга 16 ёшдан никоҳга киришга руҳсат этилиши муносабати билан улар ўз фарзандларининг манфаатлари юзасидан судда вакиллик қилишлари мумкин. Бу тўғрида ФПКда тўғридан-тўғри кўрсатма бўлмаса ҳам, лекин уларнинг бу ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддасининг 2-қисми қонидасидан келиб чиқади. Бу қонунда айтилишича, вояга етмасдан аввал қонунга мувофиқ равишда никоҳга кирган фуқаролар, никоҳга киришлари вақтидан эътиборан тўла ҳажмда муомалага лаёқатли бўлиб таниладилар;

иккинчидан, васий ёки хомийлар назоратида бўлган шахслар, яъни болалар ва руҳий касаллар;

учинчидан, судьялар, прокурорлар, терговчилар суриштирувчилар, улар қонуний вакил (ота-оналар, фарзандликка олинганлар, васийлар, хомийлар) сифатида, шунингдек тегишли суд, прокуратура, суриштирув ва тергов органининг тегишли вакили сифатида қатнашган ҳоллар бундан мустасно эканлиги кўрсатилган.

Ваколат берувчи билан вакиллик қилувчи ўртасидаги муносабатлар фуқаролик, оила, меҳнат ва маъмурий ҳуқуқий меъёрлари билан тартибга солинади (масалан, ФКнинг 129-141-моддалари,⁵⁷¹ Оила кодексининг 173-193-моддалари, Маъмурий жавобгарлик кодексининг 295-297-моддаларидир).

Судда вакиллик турлари тубандагича: қонуний вакиллик; ихтиёрий (шартномали) вакиллик; касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотларининг вакиллари; юридик шахсларнинг вакиллиги ва уставли вакиллик бўлиши мумкин.

Қонуний вакиллик - муомалага лаёқатсиз ёки белгиланган тартибда муомалага лаёқати чекланган деб танилган шахсларнинг ишлари бўйича судда уларнинг қонуний вакиллари иштирок этадилар. Қонуний вакиллик болаларга, фарзанд қилиб олинганларга нисбатан ота-оналари ва фарзанд қилиб олганлар бўлади. Булар махсус тайинланмасдан фуқаролик ва Оила қонунчилигида белгиланганидек, ўз болаларига ва фарзанд қилиб олган болаларига нисбатан васий ва хомий бўлиб таниладилар. Агар болаларнинг ота-оналари ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган бўлсалар, бундай шахслар болаларга нисбатан вакил бўла олмайдилар. Улар учун васийлик ёки хомийлик органлари томонидан

⁵⁷ +аранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Тошкент., «Адолат», 2010 й. 64-70 Б.; Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс. Тошкент., «Адолат», 2010 й. 130-131Б.; Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси. Тошкент., «Адолат», 2008 й. 104-115 Б.

тайинланган шахслар судда вакиллик қиладилар. Бундай шахслар васийликда бўлган шахсларга яқин кишилар ёки бунинг учун жамоат ташкилоти, касаба уюшмаси ва бошқа жамоат ташкилотлари томонидан тайинланган шахслар, булар бўлмаган ҳолда эса, бошқа бегона кишилар ҳам бўлиши мумкин.

қонуний вакилликни вужудга келиши учун турли юридик фактлар-қариндошлик, фарзандликка олиш, васий ва хомий тайинлаш асос бўлади.

Белгиланган тартибда васийлар ва хомийлар барча муассасаларда, жумладан суд органларида ҳам, махсус ваколатнома олмасдан, васийликда бўлган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Она-оналар, болаларни, фарзандликка олганлар муомалага лаёқатсиз шахснинг вакили сифатида судда иштирок этиш учун ўзларининг ота-оналик ҳуқуқларини гувоҳлантирадиган ҳужжатларни, масалан, боласининг туғилиши тўғрисидаги гувоҳномани тақдим этишлари лозим.

Хомий васийлик органлари томонидан тайинланган васийлар хомийлар муомалага лаёқатсизларнинг ёки муомалага лаёқати чекланганларни манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзларининг хомий ёки васий сифатида тайинланганликлари тўғрисидаги ҳужжатни судга топширишлари лозим.

Васийлар (хомийлар) муомалага лаёқатли шахслар даъвогар, жавобгар, учинчи шахслар қандай процессуал ҳаракатлар қилишлари мумкин бўлса, худди шундай ҳаракатларни қила оладилар. Аммо даъвонинг асоси ёки предмети тўғрисида буйруқ бериш, даъво предметини бошқаларга ўтказиш билан боғлиқ бўлган процессуал ҳаракатларни қилиш учун васийлик органларининг розилиklarини олишлари керак.

ФПКнинг 51-моддасида кўрсатилишича, белгиланган тартибда дараксиз йўқолган деб топилган фуқаро иштирок этиши лозим бўлган иш бўйича, унинг вакили сифатида унинг мулкларини қўриқлаш ва бошқариш ҳамда шахсий ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун тайинланган шахс қатнашади.

қонуний вакил ФПКнинг 51-моддасида кўрсатилган ишлар бўйича судда иш олиб боришни вакил сифатида ўзи сайланган бошқа шахсга (ўринбосарга) топширишга ҳақли.

Шартнома бўйича (ихтиёрий) вакилликка биноан ишонч билдирувчи ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича судда иш юритишни бошқа шахсга-вакилга топширади.

қуйидагилар шартнома бўйича (ихтиёрий) вакил бўла оладилар:

- 1) адвокатлар;
- 2) тарафлар, учинчи шахслар томонидан тайинланган шахслар;
- 3) биргаликда иштирок этувчилардан бири бошқа иштирок этувчиларнинг топшириғи бўйича.

Ихтиёрий вакил сифатида судда, аксарият ҳолларда адвокатлар қатнашадилар. Адвокатлар ҳайъатининг аъзолари ваколатлари бўлса, фуқаролар ва ташкилотларнинг манфаатларини судда ҳимоя қилувчи вакил бўлиб ҳисобланадилар. Адвокатлар тарафларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи вакил бўлибгина қолмасдан, балки ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлашда ва унинг тўғри ҳал қилинишида судга кўмаклашиб, одил судловни амалга оширишда ёрдам ҳам берадилар.

Жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг ёки фуқаровий жавобгарнинг вакили ишда ўзи вакиллик қилаётган шахс билан бирга, шунингдек унинг ўрнида ҳам иштирок этади. Жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ёки фуқаровий жавобгар иш юритишнинг исталган вақтида вакилдан воз кечишга ёки бошқа шахсни вакил қилиб олишга ҳақлидир (ЖПКнинг 62-м.).

Шу вакил тегишинча жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар эга бўлган процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади. Вакил иш юритишнинг исталган вақтида ўз мажбуриятларини бажаришни давом эттиришдан воз кечишга ҳақлидир (ЖПКнинг 63-м.).

Вакил:

ўзи вакиллик қилаётган шахсларнинг ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоя қилиши;

уларнинг ишончини суиистеъмол қилмаслиги;
суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чакирувига биноан ҳозир бўлиши;
ҳақиқатни аниқлашга далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан тўсқинлик қилмаслиги;
ишнинг тергови ва суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт.

Ҳар қандай ҳолда суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судья гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига, жабрланувчига, фуқаровий даъвогарга, фуқаровий жавобгарга ёки уларнинг вакилларига берилган ҳуқуқларни тушунтиришлари ва шу ҳуқуқларнинг амалга оширилишини таъминлашлари шарт. Айни вақтда процесс иштирокчиларига зиммаларига юклатилган мажбуриятлар ҳамда уларни бажармаслик оқибатлари ҳам тушунтирилади.

Хулоса

Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этиш вазифаси одил судловни амалга ошириш соҳасида туб ўзгаришлар қилишни, уни давлат ҳокимиятининг чинакам мустақил ва эркин тармоғига айлантиришни талаб этади.

Мазкур ишни тадқиқ этишда қуйидаги назарий хулосаларга келдик:

I. Жиноят процесси иштирокчилари деб жиноят судлов ишларини юритишда қонун билан белгиланган тартибда муайян бир функцияни бажаришга йўналтирилган ва қонун билан тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларга айтилади. Жиноят процесси иштирокчиларининг мавқеини белгилаш ва муҳофазасини таъминлашга қонунларни такомиллаштириш орқали эришилади. Масалан, жиноят процессига ярашувчилик институтини киритилиши жабрланувчининг мавқеини ошишига хизмат қилди. Ҳозирги кундаги муҳим вазифалардан бири гувоҳнинг муҳофазасини халқаро талабларга мослаштиришдир.

II. Жиноят судлов ишларини юритиш иштирокчиларини қуйидагича классификация қилиниши мумкин:

1. Жиноят ишини юритишга маъсул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар: а) суд (28-модда); б) прокурор (33-модда); в) терговчи (35-модда); г) тергов бошқармаси, бўлими, бўлинмаси, гуруҳи бошлиғи ва унинг ўринбосари (37-модда); д) суриштирув органлари (38-модда).

2. Жиноят процессида ўз моддий, маънавий ва шахсий манфаатларини ҳимоя қиладиган иштирокчилар: а) айбланувчи (45-модда); б) гумон қилинувчи (46-модда); в) жабрланувчи (54-модда); г) фуқаровий даъвогар (56-модда); д) фуқаровий жавобгар (58-модда)

3. Ўзгалар манфаатини ҳимоя қиладиган иштирокчилар: а) ҳимоячи (49-модда); б) қонуний вакил (60-модда); в) вакиллар (62-модда).

4. Жамоатчилик номидан иштирок этувчи жамоат бирлашмалари, жамоалар ва уларнинг вакиллари: а) жамоат айбловчилари (43-модда); б) жамоат ҳимоячилари (44-модда).

5. Жиноят судлов ишларини самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи иштирокчилар: а) гувоҳ (65-модда); б) эксперт (67-модда); в) таржимон (71-модда); г) холис (73-модда); д) мутахассис (69-модда); е) суд котиби (32-модда).

III. Амалдаги Жиноят-процессуал кодексида белгиланган жиноят процесси иштирокчиларнинг классификацияси билан келишиб бўлмайди:

1. Жиноят процессида ўз моддий ва шахсий манфаатга эга бўлган иштирокчилар учинчи гуруҳда, яъни жамоатчилик номидан иш кўрувчи иштирокчилардан кейин қўйилган.

2. Жиноят процессида ўз моддий ва шахсий манфаатга эга бўлган иштирокчилар гуруҳига ҳимоячилар ва вакиллар ҳам қўшиб қўйилган (5-боб).

3. Суд мажлиси котиби жиноят ишини юритишга маъсул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар гуруҳига киритилган. Ваҳоланки, у жиноят судлов ишларини юритиш самарадорлигини оширишга ёрдам берадиган иштирокчилар гуруҳига киради.

Бундан ташқари бир нарсани эътироф этиш лозимки Президентимиз И.А.Каримов «Биз адвокатура тизимини кучайтириш ва унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, уларнинг ваколатлари ва мақомини прокуратура мақомига тенглаштириш учун қонунчилик соҳасида ҳам, амалий ишлар соҳасида ҳам кўпгина чора-тадбирлар кўрмоқдамиз»⁵⁸ деб бежиз таъкидламаган эдилар, чунки ҳозирги вақтга келиб адвокатура тизимини тубдан ислоҳ қилиш, унинг жамиятда тутган ўрнини мустаҳкамлаш, адвокатларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтиришга қаратилган ҳаракатлар фаоллашиб бормоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, адвокатурани ривожлантириш, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва ролини ошириш, айблов ва ҳимоянинг тенглигини таъминлаш мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилиб, унинг ҳуқуқий асослари яратилди⁵⁹.

Ушбу битирув малака ишида биз мамлакатимизда амалга оширилаётган ҳуқуқий ислохотлар асосида мамлакатда олиб борилаётган ҳуқуқий ислохотлар ўтказилганлиги билан эмас, балки қандай натижага эришганлиги ва бунинг фуқаролик жамиятини барпо этишга қанчалик даражада ижобий таъсир кўрсатганлиги билан белгиланади.

Ўйлаймизки, улар замонавий кучли ва мустаҳкам адвокатурани барпо этишда адвокатурани юксак малакали кадрлар билан таъминлашда, бу орқали эса фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқи бўлмиш юқори малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқини янада юқори савияга олиб чиқишга хизмат қилади.

Сўнги сўз ўрнида айтадиган бўлсак, бугунги кунда ҳимоя институтини ислоҳ этиш борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар натижасида адвокатура институти ва унинг бугунги кундаги ҳуқуқий мақомини ўрганиш ҳамда таҳлил этиш алоҳида долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

⁵⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. –Т.: Ўзбекистон, 1999. 14 Б.

⁵⁹ Мамасиддиқов М.М. Адвокатура институти: Суд-ҳуқуқ тизими ислохотларининг янги босқичи.: Нуқуқ ва бurch. 2008. №5. 13 Б.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

I. Раҳбарий адабиётлар:

- 1.1. Каримов И.А «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
- 1.2. Каримов И.А «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
- 1.3. Каримов И.А «Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати» Т., «Ўзбекистон», 1993 йил.
- 1.4. Каримов И.А «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» Т., «Ўзбекистон», 1995 йил.
- 1.5. Каримов И.А «Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили» Т., «Ўзбекистон», 1995 йил.
- 1.6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. -Т.: Ўзбекистон, 1996, -Б.141-142.
- 1.7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996.-380 б.
- 1.8. Каримов И.А. ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. -366 б.
- 1.9. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.3. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.
- 1.10. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
- 1.11. Каримов И.А «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т., «Ўзбекистон», 1997 йил.
- 1.12. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 429 б.
- 1.13. Каримов И.А. Биз келажакни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т.7. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.
- 1.14. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.Т.8. - Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.
- 1.15. Каримов И.А «Адолат - қонун устиворлигида» «Халқ сўзи» 2001 йил 30 август.
- 1.16. Каримов И.А «Одамлар ташвиши билан яшаш – олий бурч» «Халқ сўзи» 2001 йил 12 сентябр
- 1.17. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. - Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.
- 1.18. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. - Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
- 1.19. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. - Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
- 1.20. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимиз, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. - Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
- 1.21. Каримов И.А. Ўзбек ҳалқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 488 б.
- 1.22. Каримов И.А. Инсон ва унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият. Т.14. - Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 280 б.
- 1.23. Каримов И.А. Т.15. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини

ошириш – барча ишларимиз мезони ва мақсадидир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 320 б.

1.24. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. - Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.

1.25. Каримов И.А. Т.17. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. - Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.

1.26. Каримов И.А.. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

1.27. Каримов И.А. Энг асосий меъзон – ҳаёт ҳақиқатни акс эттириш. - Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

1.28. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2009 йил 5 декабр.- Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

1.29. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 27 январь. // Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

1.30. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий – иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2010 йил 29 январь. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

1.31. Каримов И.А. “Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир”, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллиги муносабати билан сўзлаган маърузаси. “Ҳақ сўзи” газетаси, 2011 йил 8 декабрь.

1.32. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Манба: www.yurida.uz.

II. Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар:

2.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.Адолат, 2010.

2.2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. Расмий нашр. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2010.

2.3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. – Тошкент: Адолат, 2010.

2.4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. Расмий нашр. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2010.

2.5. Чет эл инвестициялари тўғрисида. 1998 йил 30 апрел (АХБ, №5-6, 91-м).

2.6. Инвестиция фаолияти тўғрисида. 1998 йил 24 декабр (АХБ, 1999 йил, №1, 10-м).

2.7. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясига шарҳлар. – Тошкент: Адолат, 1999.

- 2.8. Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги қонуни. 2000 йил 14 декабр. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. – №25. – Тошкент: Адолат, 2008.
- 2.9. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрири). 2001.
- 2.10. Ўзбекистон Республикаси Олий суди: Умумий юрисдикция судларининг 2006 йил давомидаги иш фаолияти тўғрисида статистик маълумотлар тўплами.
- 2.11. Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг роли кучайтириш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни. 11.04.2007 йил Халқ сўзи. 2007 йил 12 апрель.
- 2.12. Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2008 йил 31-декабрь. 103 модда, 52 сон.

3. Махсус адабиётлар:

- 3.1. Абдумажидов Ғ.А. Шахсий манфаатларни суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи // Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг ахборотномаси. - Тошкент: Шарқ, 2000;
- 3.2. Адвокатлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари: илмий Амалий қўлланма/М.М.Мамасиддиқов ва бошқ. Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти-Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2009.-71,72 б.
- 3.3. Жиноят процесси. Умумий қисм. Дарслик / З.Ф.Иноғомжонованин умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.33.
- 3.4. Жиноят процесси. Умумий қисм. Муаллифлар жамоаси. Дарслик. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.86.
- 3.5. З.Ф.Иноғомжорова Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва жиноят процессида айбсизлик презумпцияси. Илмий рисола.-Тошкент: ТДЮИ. 2009:
- 3.6. Қодиров Р. / Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш - суд-ҳуқуқ ислохотининг бош мақсади. - Инсон ва қонун. - 27 май. - 2008 й.
- 3.7. Колоколов Н.А. Судебный контроль: некоторые проблемы истории и современности. - Курск, 1996, стр 25.
- 3.8. Конституциявий ҳуқуқ (изоҳли луғат). А. Азизхўжаев. О. Ҳусанов, Х. Азизов –Т.“Академия” 2001. 99-б.
- 3.9. Мадалиев О. Жиноят ишларини судларда кўрилишида прокурор иштироки – фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш воситаларидан бири сифатида // ТДЮИ Ахборотномаси. – 2008. – №6.;
- 3.10. Мадалиев О. Прокурорнинг жиноий таъқиб функцияси судга хос бўлмаслиги лозим // ТДЮИ Ахборотномаси. – 2008. – №2.;
- 3.11. Ражабова М.А. Ҳуқуқ ва Адолат: ўтмиш,бугун, истикбол. Т.YURIST MEDIA MARKAZI. 2009. 33 б.
- 3.12. Рустамбаев М.Х. Тухташева У.А., Ўзбекистон Республикасида Суд ҳокимияти ва суд ҳуқуқ ислохоти. Тошкент. 2009 й. 15,16-бетлар.
- 3.13. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ ислохотларининг ҳозирги ҳолати ва ва ривожланиш истикболлари // Давлат ва жамиятнинг демократик янгтлаш босқичида суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашнинг долзарб муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2002;
- 3.14. Рустамбаев М.Х., Алламуратов А.Т. Ўзбекистонда суд ҳокимияти ва унинг тизими. – Тошкент, 2005.
- 3.15. Рустамбаев М.Х., Тухташева У.А. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти ва суд-ҳуқуқ ислохоти. – Тошкент: ТДЮИ, 2009.

- 3.16. Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқи курси. 5 томли. 1 том. Умумий қисм. Жиноят тўғрисида таълимот. Дарслик. Тошкент. “ILM ZIYO”, 2010.Б-55.
- 3.17. Рустамбоев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари: Олий ўқув юртлари учун дарслик.-Т.: “ZAR QALAM” 2005.81-бет.
- 3.18. Савицкий В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации. Учебное пособие для вузов. М.: БЕК,1996.
- 3.19. Саидов А.Х. Концепция судебно – правовой реформы в Узбекистане. // Ҳуқуқ-Право-Law, №-1, 2000. - С.11.
- 3.20. Суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашнинг долзарб муаммолари» Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2002й.
- 3.21. Сулаймонова Х.С. Собрание сочинений. Т.I. Тошкент. Фан, 1967. – С. 105-107.
- 3.22. Темур тузуклари. / Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 1991. - 144 б.
- 3.23. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи: Дарслик. Муаллифлар жамоаси. - Тошкент: ТДЮИ, 2009.
- 3.24. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. Масъул муҳаррир проф. Ғ.Абдумажидов. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. 36 бет.
- 3.25. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. Муаллифлар жамоаси / Масъул муҳаррир проф. Ғ.А.Абдумажидов. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б. 48;
- 3.26. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ. / Масъул муҳаррир А.А.Азизхўжаев. Муаллифлар жамоаси. ТДЮИ. Тошкент. “Ўзбекистон” 2008 йил. 413 б.
- 3.27. Ўзбекистон Юридик энциклопедияси /Нашр учун масъул Р.А.Мухитдинов ва бошқ..– Т.: Адолат, 2009.-428 б.

4. Илмий мақолалар:

- 4.1. Абдумажидов Г. Суд –ҳуқуқ тизимининг негизи // Ҳаёт ва қонун. – 2002. – №1.
- 4.2. Ахатова Ш. Суд ва оммавий ахборот воситалари // Ҳаёт ва қонун. – 2003. – №4.
- 4.3. Жамолов Б. Давлат ҳокимияти ваколатларини тақсимланиш принципи ва унинг моҳияти // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – 2005. –№3
- 4.4. Необходимые условия для реализации принципа разделения властей // Ҳуқуқ-Право-Law. – 2005 йил март.
- 4.5. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ ислохотларининг ҳозирги ҳолати ва ва ривожланиш истикболлари // Давлат ва жамиятнинг демократик янгланиш босқичида суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашнинг долзарб муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2002.
- 4.6. Элчибоев Н. Суд-ҳуқуқ тизими: тарихий ўзгаришлар // Хўжалик ва ҳуқуқ. – 2004. – №7.

4. Хорижий адабиётлар:

- 5.1. Абросимова Е.Б.Суд в системе разделения властей: российская модель конституционно-теоретические аспекты): Учебное пособие. М., 2002. С. 76.; Ермошин Г.Т. Правовой статус судьи Российской Федерации: Учебное пособие. М., 2004. С. 14.
- 5.2. Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002, 5-9-бетлар.;

- 5.3. Бойков А. Развитие демократических принципов правосудия // Законность. – 1997. – № 8. – С. 11.
- 5.4. Болдырева Р. С. Разделение властей. Теоретико-правовые аспекты: дисс... канд. юрид. наук. – М., 1998;
- 5.5. Большая юридическая энциклопедия. Авторский коллектив. – М.: Эксмо, 2008. – С.584.; Юридический энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 2009. – С.263..
- 5.6. Дмитриев Ю.А., Черемних Г.Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека/Ж.Государство и право. - 1997. - № 8. - Б. 48. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm> свободный;
- 5.7. Истина... и только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе. -М.: Юрид. лит., 1990, 142-239-бетлар; Уильям Бернэм. Суд присяжных заседателей. М: Московский независимый институт международного права (МНИМП), 128-бет;
- 5.8. Калиновский К.Б., Смирнов А.В. Презумпции в уголовном процессе. // Российское правосудие. – 2008. – №4. – С. 68-74.

Интернет саҳифалари:

6. 1. Интернет сайти: <http://pravo.uz/about/index.php3>
- 6.2. Интернет сайти: <http://uza.uz/ru/tech/2081/>
- 6.3. Интернет сайти: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm> свободный;